

FRA  
KVANGÅRD  
TIL  
HUMLEKULE

## Havehistorisk Selskab

Selskabet har til formål at fremme oplysning om og kendskab til historiske haver og historisk havebrug, herunder at fremme forskning inden for området.

Selskabet igangsætter selv eller opfordrer andre til at udføre forskning og formidling, og samarbejder i størst muligt omfang med beslægtede organisationer.

Forskningsresultater søges offentliggjort ved selskabets egen foranstaltning eller på anden vis gennem møder, foredrag samt udflugter til historiske lokaliteter.

Alle kan blive medlemmer af Havehistorisk Selskab.

Se [kvangaard.dk](http://kvangaard.dk) for yderligere oplysninger.

Eller skriv til [havehistoriskselskab@gmail.com](mailto:havehistoriskselskab@gmail.com)



### Selskabets bestyrelse

Formand: Niels Møllergaard – landskabsarkitekt, slotshavechef,  
Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme

Næstformand: Richard Hare – landskabsarkitekt, lektor,  
Københavns Universitet – Life

Sekretær: Lisbeth Brorsen – arkitekt

Kasserer: Bjarne Larsen – cand. hort.

Årsskriftets redaktion:

Margrethe Floryan – kunsthistoriker,  
museumsinspektør, Thorvaldsens Museum &  
Kirsten Lund-Andersen – landskabsarkitekt,  
Kirsten Lund-Andersens Tegnestue

Web-master: Pernille Thomsen – landskabsarkitekt

Administration: Kenneth Beck – koordinator,  
Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme



# Forord

Lystanlæg og byparker har været det overordnede tema for Havehistorisk Selskabs foredragsaftener og ekskursioner siden sidst, og det samme gælder derfor årsskriftet.

Man kan godt sige, at vi startede fra begyndelsen – med foredrag om de tidligste engelske og danske byparker og om Johan Ludvig Mansa og Rudolph Rothe, som begge fremmede havebrugets og havekunstens placering i det danske samfund i 1800-tallet. Disse foredrag var med til at give en velfunderet introduktion til selskabets to ekskursioner i sommeren 2012. I juni besøgte vi herregårdshaven Løvenborg, Strandparken i Holbæk og den store villahave fra 1920erne på Bakkekammen 40 i Holbæk, og i august besøgte vi herregårdshaven Bregentved, landskabsarkitekten Michael Møllers egen landbohøve i Strøby og Historisk Botanisk Have ved Danmarks Borgcenter i Vordingborg.

Alle steder blev vi vist rundt af netop de personer, der de senere år har beskæftiget sig med de nævnte haver, planterne og plejen. Det var med til at give ekskursionerne en helt særlig dimension. Bestyrelsen takker alle – både omvisere og foredragsholdere. Og tak til medlemmerne for godt fremmøde og engagement.

Temaet *Lystanlæg og byparker* holder vi fast ved endnu en sæson, men det ligger også bestyrelsen på sinde at formidle viden og erfaringer om andre temaer. Vi har haft foredrag om tulipanens kulturhistorie og om lindetræernes rolle i vore historiske haver, og mere om begge temaer følger derfor i næste nummer af *Fra kvangård til humlekule*.

Gennem etablering af et rundviserkorps vil bestyrelsen gerne styrke formidlingen af de historiske lyst- og dyrkningshaver i hele landet. Selskabets medlemmer vil derfor blive opfordret til at melde sig til en formidlingsbase, hvorfra institutioner, selskaber, oplysningsforbund m.v. kan hente rundvisere og foredragsholdere. Yderligere informationer om dette initiativ – og om vore aktiviteter i øvrigt – vil kunne følges på [kvangaard.dk](http://kvangaard.dk)

God fornøjelse med studierne af årsskriftet for 2012.

*Niels Møllergaard*

Formand for Havehistorisk Selskab

KIRSTEN LUND-ANDERSEN

# Lystanlæg og parker. Offentlige haveanlæg til lyst og fornøjelse for alle

Lyst kan defineres som en følelsesmæssig tilstand af nydelse og velvære – ofte forbundet med tilfredsstillelse af sanselige behov. Anlæg kan være så mange ting, men hvad her skal beskrives, er offentlige haveanlæg, hvor enhver kan fornøje sig. Offentlige parker og lystanlæg var et fænomen, der bredte sig over hele Europa i midten af 1800-tallet. Den franske revolution havde ændret Europa, og borgerskabet fik blandt andre goder nu mulighed for at nyde naturen og få del i de herlighedsværdier, som hidtil havde været forbeholdt eliten. Rekreation og adspredelse var efterspurgt, og de europæiske byer voksede eksplosivt. Byens borgere tog i langt de fleste tilfælde sagen i egen hånd og stiftede lokale forskønnelsesselskaber og komiteer med det formål at holde dele af landskabet og naturen fri for bebyggelse. Her var det, de offentlige parker og lystanlæg blev skabt.

## Dansk guldalder

Perioden 1800-1850 kalder vi den danske guldalder. Det var en tid med store samfundsmæssige og holdningsmæssige forandringer, men også med en usædvanlig rig kulturel blomstring. Tiden blev grundlaget for vort nuværende demokrati og den danske, nationale selvopfattelse. Den politiske situation i Danmark var alt andet end god. Københavns bombardement, statens bankerot i 1813 og vores tab af Norge i 1814 synes ikke umiddelbart det mest gunstige grundlag for en fremgang inden for kunst og kultur. Ikke desto mindre var det i denne tid, at malerne Eckersberg, Marstrand, Købke, Lundbye, P.C. Skovgaard og mange andre virkede. Tidligere var det kongehus, adel og det finere



KIRSTEN LUND-ANDERSEN · landskabsarkitekt  
kirsten@landskab-raadvad.dk

borgerskab, der blev portrætteret. Nu var motiverne familier med mor og far og artige børn, ikke kun inde i de pæne stuer, men også ude i naturen, hvor børnene legede i skoven.

Nationalromantikken blomstrede, og det danske landskab blev malet med sine bakker og dale, der bugter sig, de lyse bøgeskove, den friske strand og det blå hav. Det var de motiver, der blev foreviget. Det var det, hele livet drejede sig om. Det er den kunst, vi i dag værdsætter så højt og glæder os over. Den er blandt andet dokumentation for, hvordan landskab og mennesker tog sig ud for 200 år siden. Vi har bl.a. herigennem fået indsigt i livet og kunsten og i det, der optog befolkningen i guldalderen.

Musiklivet var også præget af tidens romantiske stemning, og komponisterne Weyse, Hartmann og Heise var toneangivende og skabte mange fine værker. Videnskaben blomstrede, og det var ikke kun tidens digtere og malere, der fik inspiration fra udlandet, men også brødrene A.S. Ørsted og H.C. Ørsted havde god kontakt med filosoffer og kunstnere. Inspirationen kom især fra Tyskland, hvor filosofferne Heinrich Steffens, Johan Gottlieb Fichte, Karl Wilhelm Friedrich Schlegel, Johann Ludwig Tieck og Friedrich Wilhelm Schelling var de fremtrædende.

Billedhuggere som Thorvaldsen, H.V. Bissen og Hermann Ernst Freund og digtere som Baggesen, Blicher, H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Knud Lyhne og Kamma Rahbek, Oehlenschläger, Poul Martin Møller, Grundtvig, Ingemann og familierne Heiberg var alle rundet af denne gyldne tid. Det var mennesker og natur, de var optaget af, og som de skildrede.

## Landskabshaven

Dansk havekunst fik i guldalderen sin tredje storhedstid. I den første storhedstid blev renæssancehaven skabt. Den tog oprindeligt sit udspring i den italienske have, hvor bjergbækken blev bearbejdet kunstnerisk og som en leg blev tvunget ind i en skønhed og en rigdom af spektakulære og morsomme former for springvand og vandkaskader. Professor C. Th. Sørensen har kaldt den italienske renæssancehave for den stiliserede bjergbæk. Han karakteriserede også den franske barokhave meget præcist, som det stiliserede flodlandskab, den enevældige konges have tilpasset det flade franske flodlandskab.

Efter barokkens have med de lange, lige linjer, stille vandflader og de styrede udsigter samt den forudsigelige opbygning med et præcist

og symmetrisk system af alléer, opbygning af parterrehave og busketter var der efter mange år lagt op til et markant skifte i havestilen. Kunsten, menneskene og holdningerne var forandrede. Den franske naturfilosof Rousseau blev flittigt læst. Fra England, hvor der kun få steder var blevet anlagt barokhaver, som egentlig ikke harmonerede med det bakkede engelske græsningslandskab, fik vi landskabshaven. Denne stil, havekunstens tredje store fase, passede som fod i hose til den danske ånd og kunstneres formidling af den nationalromantiske holdning til naturen, landskabet og mennesket.

Blandt de, der har betydet mest for udformningen og udbredelsen af den engelske havestil i guldalderen, kan to landskabsgartnere nævnes: Johan Ludvig Mansa (1740-1820) og Rudolf Rothe (1802-77). Senere kom landskabsgartnerne Henrik August Flindt (1822-1901) og Edvard Glæsel (1858-1915) til, og de førte den landskabelige havestil ind i det 20. århundrede.

I Danmark var kongehuset og adelen først med den nye havemode. Vi har den dag i dag fremragende eksempler på den romantiske landskabshave. De bedste af den tids værker er netop blevet meget smukt formidlet i John Erichsen og Luise Skak-Nielsens nye bog, *Naturen & Kunsten. Landskabshavens kulturhistorie 1780-1850* (2012).<sup>1</sup>

## Haver for offentligheden

Haverne ved Frederiksberg Slot og Rosenborg var i løbet af 1700-tallet blevet åbnet for offentligheden, men kun for det pæne borgerskab og kun i et meget begrænset tidsrum. I 1800-tallet blev flere haver gjort tilgængelige for borgerne, f.eks. på Christiansø hvor staten i 1839 overtog den ene af kommandant Sigersteds to haver. Den blev kaldt Kongens Have og på søn- og helligdage gjort tilgængelig for fæstningens embedsmænd og øvrige indvånere. I 1843 fik Georg Carstensen myndighedernes tilladelse til at anlægge et tivoli på en del af glaciet foran det gamle voldterræn i København.

Enevælden blev afskaffet 1849, og i kølvandet på det nye demokrati, tidens sociale bevidsthed og de større byers udvikling med mere industri og byggeri, ofte på bekostning af naturen, var tiden inde til at give den uformuende borger ret til og mulighed for i fritiden at komme ud i det grønne og her at forlyste sig. På Københavns nedlagte fæstningsterræn anlagdes i årene derefter de offentlige parker, som vi glæder os over i dag. Østre Anlæg, Botanisk Have med palmehus, samt H.C.



Lystanlægget i Ringsted blev anlagt i den landskabelige stil med planer, grusstier og enkeltstående træer.

Ørstedsparken. 1894-1900 fulgte lystanlægget langs havnen, der forbinder den centrale del af København med Langelinie.

Offentlige parker blev ikke blot anlagt i København. Tendensen bredte sig hastigt til provinsen. Det var ikke kun i de større provinsbyer som Aalborg, Aarhus, Randers og Odense. Mindre købstæder som Mariager, Holstebro, Ringsted, Slagelse, Holbæk, Korsør, Kalundborg o. m.fl. var også med på moden. Enhver provinsby med respekt for sig selv indså, at der var prestige i at få et lystanlæg eller en bypark etableret i byen. Maribo var blandt de tidligste. Allerede i begyndelsen af 1800-tallet var Bangs Have et yndet udflugtssted for byens indbyggere, og i 1828 blev der i skoven ved skovrider Wegge "udstikket Gange og paavist Hvilesteder med smukke Udsigter. Om Søndagen bekostes Musik ved frivillige Bidrag fra Borgerne". Ved salg i midten af 1800-tallet blev der i salgskontrakten skrevet, at borgerne skulle have adgang til skoven. Denne tilladelse var opnået, mens skoven var i statens eje. Vedligeholdelsen af spadseregangene og bænkene påhvilede ejeren. I 1911 blev anlægget erhvervet af kommunen.<sup>2</sup>

I Trap Danmark (1929, 4. omarbejdede udgave) kan man finde henvisninger til lystanlæg på Sjælland, Lolland-Falster, Bornholm, m.v.:

SLAGELSE: Anlæg med pavillon 1830-92  
 VORDINGBORG: Anlæg med pavillon 1852  
 FREDERIKSSUND: Anlæg med pavillon 1866-72  
 PRÆSTØ: Anlæg med pavillon 1868  
 RØDBY: Anlæg med pavillon 1873  
 NAKSKOV: Lystanlæg med pavillon 1884  
 STUBBEKØBING: Anlæg med pavillon 1887  
 STEGE: Anlæg med pavillon 1894  
 HOLBÆK: Strandparken med pavillon 1898  
 NYKØBING FALSTER: Anlæg med pavillon 1902  
 NYSTED: Anlæg med pavillon 1902  
 RØNNE: Anlæg 1915

## Hvem tog initiativet?

I langt de fleste tilfælde var det en gruppe af borgere eller en indflydelsesrig forretningsmand, som var inspireret af tidens natursværmeri og samtidig så en opgave i at skænke byen et rum, hvor borgerne, høj som lav, kunne komme, mødes, slappe af og forlyste sig. Byen kunne samtidig blive forskønnet, og i mange byer blev der ligefrem etableret forskønnelsesselskaber eller -foreninger med det ene formål at tilføre byen en smuk park til glæde for byens borgere. Mange af disse parker eksisterer den dag i dag, og borgerne deltager gerne i den offentlige debat om bevaring af byens parker og grønne kulturarv.

De mange lystanlæg og parker blev til ved udøvelse af "civil courage". Der var tale om græsrodsinitiativer. Det var mennesker, der havde energi og lyst til samarbejde og sans for fremsynethed. Kun i meget få tilfælde var det byrådet, der tog initiativet. Konceptet for sådanne anlæg var, at man kunne nyde naturen, fodre ænder, dyrke sport og i fællesskab deltage i festlige arrangementer, spille amatørteater, opleve cirkus etc. Det var også et sted, hvor børnene kunne lege mange sammen.

Den toneangivende havestil var landskabshaven og ofte med tæt forbindelse til den romantiske stil. Landskabshaven var at betragte som en efterligning af naturen og kunne på forskellig vis rumme alle de mange aktiviteter, man ønskede. Det var i midten af 1800-tallet, det blev muligt at klippe græsset med en maskine; hidtil havde man brugt le. I formgivningen af parken indgik spadserestier, som kunne føre



gæsterne rundt til parkens mange forskellige partier. Havebænke, udsigtspladser og partier med blomster og eksotiske træer og buske, som var en del af tidens havemode, blev også en vigtig del af anlæggene. Ofte var der opsat statuer og mindsten for giveren eller andre betydningsfulde personer. En sø eller et springvand var et af de allerfineste elementer, man kunne have. En mindre musikpavillon var også et yndet stykke inventar. Lokale musikere underholdt, og messinginstrumenter var de foretrukne. Større pavilloner med udskænkning og mulighed for afholdelse af større festlige arrangementer indendørs blev også en væsentlig del af et lystanlæg.

## Lystskove

Lystskove var også offentlige forlystelsessteder. En lystskov opstod i skovområder, hvor den lokale godsejer eller herredsfoged dyrkede og indrettede skoven efter guldalderens idealer for landskabet i 1800-tallet. Her kunne de lokale bønder og godsets ansatte forlyste sig i fritiden. Senere blev lystskovene overtaget af kommunerne og anvendt



Lystskoven Munkholm ved Mariager, med dens dramatiske terræn og eremithytten i god behold.

som offentlige forlystelsessteder. Nogle steder er den gamle skovpavillon sat i stand og byder i dag på servering og er samlingssted ved festlige arrangementer. Fruens Bøge i Odense er et kendt og yndet udflugtssted. I Korsør, Skælskør og Nyborg er der lignende lystskove med pavillon, og i andre købstæder findes også velfungerende og smukke lystskove. Neden for følger en nærmere beskrivelse af et par af disse anlæg.

MUNKHOLM I MARIAGER er et klassisk eksempel på et sådant anlæg. Allerede i begyndelsen af 1800-tallet havde herredsfoged Henrich Tetens realiseret et lystanlæg i et stærkt kuperet skovområde nord for Mariager by. Anlægget havde alle de elementer, som et landskabeligt haveanlæg i 1800-tallet skulle indeholde. Her var et dramatisk og skovklædt terræn, søer og vandløb, en kilde, en eremithytte og mange spadserestier. Sønnen Francisco Maro Tetens overdrog generøst anlægget til byen i 1839, vistnok på foranledning af bystyret, som frivilligt tilbød at vedligeholde og forskønne det. Senere er der tilføjet en mindesten til ære for giveren, en udsigtspavillon, et springvand og en festplads. Frem til 1950erne blev anlægget flittigt brugt som udflugtsmål for byens borgere. Man samledes på torvet og gik i samlet trop med musik og flag ud til festpladsen i Munkholm, når det var Grundlovsdag, valgdag, en kongelig fødselsdag eller ved andre særlige begivenheder. Så blev der som oftest holdt en eller flere taler, hvorefter man kunne nyde naturen, spise den medbragte mad, danse, snakke og more sig i fællesskab. I dag anvendes anlægget ikke på samme måde. Anlægget er velholdt, bygningerne bliver sat i stand, og hele anlægget bruges som et smukt sted, hvor der kan leges og gås ture. Alligevel er der mange af byens borgere, som desværre slet ikke kender Munkholm.

MØLLEBAKKEN I KALUNDBORG har siden midten af 1800-tallet fungeret som en af byens offentlige parker. Landskabet nord for byen er meget kuperet, og Møllebakken er oprindeligt en af disse bakker. Det højeste punkt er 35 m over havet. Et stik fra 1755 viser en række stubmøller på bakken. Bakken var i århundreder for stejl til byggeri, og støjende aktiviteter som rebslageri og savskæreri gjorde det ikke attraktivt at bo her. I 1830erne tog en kreds af borgere initiativ til at oprette Kommissionen til Kalundborg og Omegns Forskønnelse. De tog sig af anlæggelse af spadserestier, træbeplantning og oprydning i byen, og i 1860erne begyndte man at beplante Møllebakken. Købmand O.M. Thrane fuldførte for egne midler beplantningen af Møllebak-



Fra Møllebakken i Kalundborg er udsigten over byen, fjorden og Asnæs meget eftertragtet.



Teaterpladsen på Møllebakken kaldes "Gryden" og anvendes flittigt til amatørteater, koncerter og 1. maj arrangementer.

ken. Den var nu var omdannet til et offentligt lystanlæg med store gamle træer, spadserestier, udsigtspladser med bænke og kig ud over kulturlandskabet og fjorden. I 1892 opførtes en pavillon i maurisk stil og udstyret med et højt udsigtstårn. Denne pavillon blev brugt til langt op i 1900-tallet og var et populært forlystelsessted for alle aldersgrupper. Senere blev der anlagt et amfiteater til udendørs optræden. I dag bruges Møllebakken til sommerteater, udstilling, cirkus og tennisbaner samt som rekreativ park for byen. I perioder har den gartneriske pleje været på så lavt et niveau, at interessen for Møllebakken som park næsten ikke eksisterede. De støjende virksomheder var imidlertid borte, og med nutidens muligheder for at bygge på stejle skråninger opstod tanken om at bygge boliger på dette smukke sted. Lokalplanen gav mulighed for at opføre 25 nye boliger i to planer med parkeringskælder. I Kommuneplanen var hele området imidlertid udlagt som grønt område. I 2005 blev Møllebakken (ca. 9 ha) fredet under Naturbeskyttelsesloven som bypark/grønt fritidsområde med offentlig adgang. Der blev ikke opført nye boliger, og området er nu sikret som samlingssted for fælles kulturelle og rekreative aktiviteter, netop som den gavmilde købmand og de generøse borgere i 1800-tallet havde forestillet sig det.

LYSTANLÆGGET I RINGSTED ligger i den østlige del af byen og forbinder denne med flere fritids- og sportsområder samt dyrskue- og cirkuspladsen. I 1898 nedsatte en gruppe borgere en komité, som havde til opgave "at fremskaffe et parkanlæg m.m. i Ringsted". Komiteens syv medlemmer omfattede en distriktslæge, to købmænd, en tandlæge, en barber, en vejbetjent og en gaskasserer. (På den tid blev gasmåleren i private hjem aflæst af en såkaldt gaskasserer, der på stedet opkrævede penge for det aflæste forbrug). Der blev foretaget en indsamling blandt byens borgere, og egnens godsejere skænkede mange af træerne til anlægget. Ringsted kommune stillede 15 ha jord til rådighed, og den udbudte arkitektkonkurrence blev vundet af havebrugskandidat Valdemar Fabricius Hansen. I 1901 blev anlægget realiseret i engelsk havestil, med store græsplæner og svungne spadserestier, en smuk og varieret beplantning samt en mindre musiktribune. Senere opførtes en større pavillon i italiensk byggestil. Anlægget blev fredet under Naturbeskyttelsesloven i 1979. Fredningen forhindrede ikke byggeri af en ny stor biblioteksbygning ved siden af pavillonen. I dag danner de to bygninger, hver for sig og sammen, ramme om talrige kulturelle og sociale arrangementer, og det gamle lystanlæg giver mange gode oplevelser til alle.



Lystanlægget  
i Ringsted med  
den historiske  
musiktribune, som  
i dag både savner  
liv og omsorg.

Historisk foto  
fra lystanlægget  
i Ringsted. Man  
klædte sig pænt på,  
når søndagsturen  
gik til anlægget  
og pavillonen.



## Københavns nye parker

I anden halvdel af 1800-tallet blev betydelige, tidligere militærområder i byer over hele Europa inddraget til offentlige parker. København udviklede sig også ganske meget i de årtier.

Et opråb fra 1858 lød således: "Kjøbenhavn kan blive det skønneste opholdssted". Og videre: "For at formindske de Onder, en folkerig Stad lider af, er Intet saa virksomt som at vedligeholde eller frembringe saa midt i Staden som muligt offentlige Skov- og Haugepartier; derved naaes, at Befolkningens Sans for Naturen voxer og ikke tilintetgjøres, at en sundere Luft gjennemstrømmer Staden og formindsker den Usundhed, store Byer maae lide af, at Bevægelse i det Frie er opnaaelig endog for *Arbejderne og deres Familier*, hvis korte Fritid forbyder lange Fodtoure, og hvis Indkomster forbyder Kjøretoure ... Staten eier Voldene, Stadsgravene og Glacierne, under Eet kaldet Fæstningsværkerne, Staden eier Fælledeerne. Staten vil sælge Fæstningsværkerne, Staden har høist ubetydelig Indtægt af Fælledeerne ... Gid jeg kunne male med Pensel og med Ord det jeg i Tanken seer, da skulle Kjøbenhavn fremstilles omgiven og gjennemskaaren af de yndigste Partier, bestaaende af skovbegroede Bakker og Dale, kjølige, skyggefulde Spadsereveie langs rindende Vand, hvori Øer med skønne Trægrupper, hængende Broer, hvorunder Dampere og Seilere kunne gaae, Græsplainer forskjønnede med ædende Creaturer, Saltenhav med Skibe, engelske Haugepartier med Blomster, fritstaaende Ornamenttræer og Buskats, slangesnoede Veie for Spadsereridt og Kjørsel, Hvilepladse paa Højderne, hvorfra de skønneste Udsigter over Hav, Skov, Sø, Øer og de stærkt befærdede Forbindelsesveie imellem Gammel og Ny Kjøbenhavn. Ja jeg ville fremmane et jordisk Paradis og dog Intet overdrive; thi saaledes kan Kjøbenhavn blive, naar de Nulevende ville grundlægge det."<sup>3</sup>

Der kom flere parker og offentlige haveanlæg til. Påvirkningen fra guldalderen var fortsat meget betydelig, og mange unikke anlæg så dagens lys. I 1869 blev København formelt ejer af det gamle voldanlæg, og nu kom der gang i anlæg af de offentlige parker, sådan som københavnernes drømte om: Østre Anlæg 1872-78, Botanisk have med palmehus og nogle videnskabelige bygninger 1874, Ørstedsparken 1879, og langs havnen blev et lystanlæg i årene 1894-1900 anlagt som forbindelse mellem Langelinie og den centrale by. Disse smukke parkanlæg var offentlige og alle tegnet af landskabsgartner Henrik August Flindt.

Siden blev Stephansparken og Enghaveparken anlagt i de tæt befolkede bydele Nørrebro og Vesterbro. Begge parker var offentlige. Fælledparken blev anlagt 1909-14 af Edvard Glæsel og var en "brugs-park". Den tog højde for de nye generationers ønske om at dyrke alle former for sport. Det nye var, at græsset måtte betrædes og bruges til boldspil og andre aktiviteter. Programmet gik ud på, at Fælledparken skulle være en folke- og idrætspark. Det store areal skulle tjene til ophold, møder, fester, leg, boldspil og anden idræt. Dette program må siges at være opfyldt. Fælledparken har, lige siden den blev anlagt, været den mest folkelige og mest brugte park i København. Brugernes kærlighed til parken har slidt på den 100-årige, og for nogle år siden besluttede Københavns kommune, at den skulle fornyes. I dag fremtræder den i en ny og smuk udgave med plads til allehånde arrangementer – og plads til alle.

### Noter

1. Bogen anmeldes på kvangaard.dk.
2. Cf. C.C.Haugner, Maribos Historie, 1-2, 1937-38.

3. Her citeret fra Lulu Salto Stephensen, Danmarks Havekunst, 2001, bd.2, ss.270-271.

RICHARD HARE

# Byparker i West Yorkshire i 1800-tallet og nu

I løbet af 1800-tallet og frem til 1920 fik den vestlige del af Yorkshire sine talrige offentlige parker. Siden er der kun blevet anlagt en håndfuld nye parker, selvom byer som Leeds fortsat er vokset i befolkningstal. Denne artikel handler om nogle af forudsætningerne for dette fænomen og giver et billede af, hvordan parkerne blev tænkt og udformet. Siden blev parkerne ramt af en vis tilbagegang, men med 1990-ernes økonomiske opsving og en voksende græsrodsbevægelse er det de senere år gået bedre for en del parker i West Yorkshire.

## Baggrund

Derby Arboretum blev som Englands første offentlige bypark anlagt i 1840. Syv år efter åbnede Joseph Paxtons berømte Birkenhead Park og i 1857 People's Park i Halifax. Disse tidlige parker satte et eksempel, og i de følgende årtier anlagde de fleste bykommuner parker til deres borgere. Fokus her er på West Yorkshire, nærmere bestemt Leeds hvor der i 1997 blev foretaget en registrering og analyse af over 50 historiske byparker. Mange træk fra disse parker er fælles for byparker i det øvrige Storbritannien og i udlandet. Dog har West Yorkshire en udsædvanlig stor koncentration af parker fra perioden.

Industrialiseringen af West Yorkshire kom forholdsvis tidligt i gang. Her var masser af vandkraft, og det var en af forudsætningerne for tekstilproduktionens fremdrift her. Kanaler til transport og en række større tekstilfabrikker fandtes allerede i slutningen af 1700-tallet, men dampkraft og brug af kul blev afgørende for landskabet i de mange dybe ådale, der afvander området.



RICHARD HARE · lektor · Afdeling for Skov og Landskab · Det bio- og naturvidenskabelige Fakultet · Københavns Universitet · hare@life.ku.dk



Udvikling af industri og urbanisering i West Yorkshire skete i et hurtigt voksende, ligefrem voldsomt tempo i 1800-tallet. Her etableredes hurtigt et af verdens tættest pakkede jernbanenet, og områdets arkitektoniske identitet blev præget af talrige, overdådige stationsbygninger, meget synlige flerbuede jernbanebroer, grandiose fabriksbygninger, tit med fine skorstene, og borgerskabets villaer. Fabriksejernes private parker kom til at ligge på en del af de skrånende dalsider. Gradvist blev nogle af de tidligere landsteder og herregårdsparker omringet af de mange bysamfund, som hurtigt beklædte landskabet med rækkehuse både på dalbund og -sider.

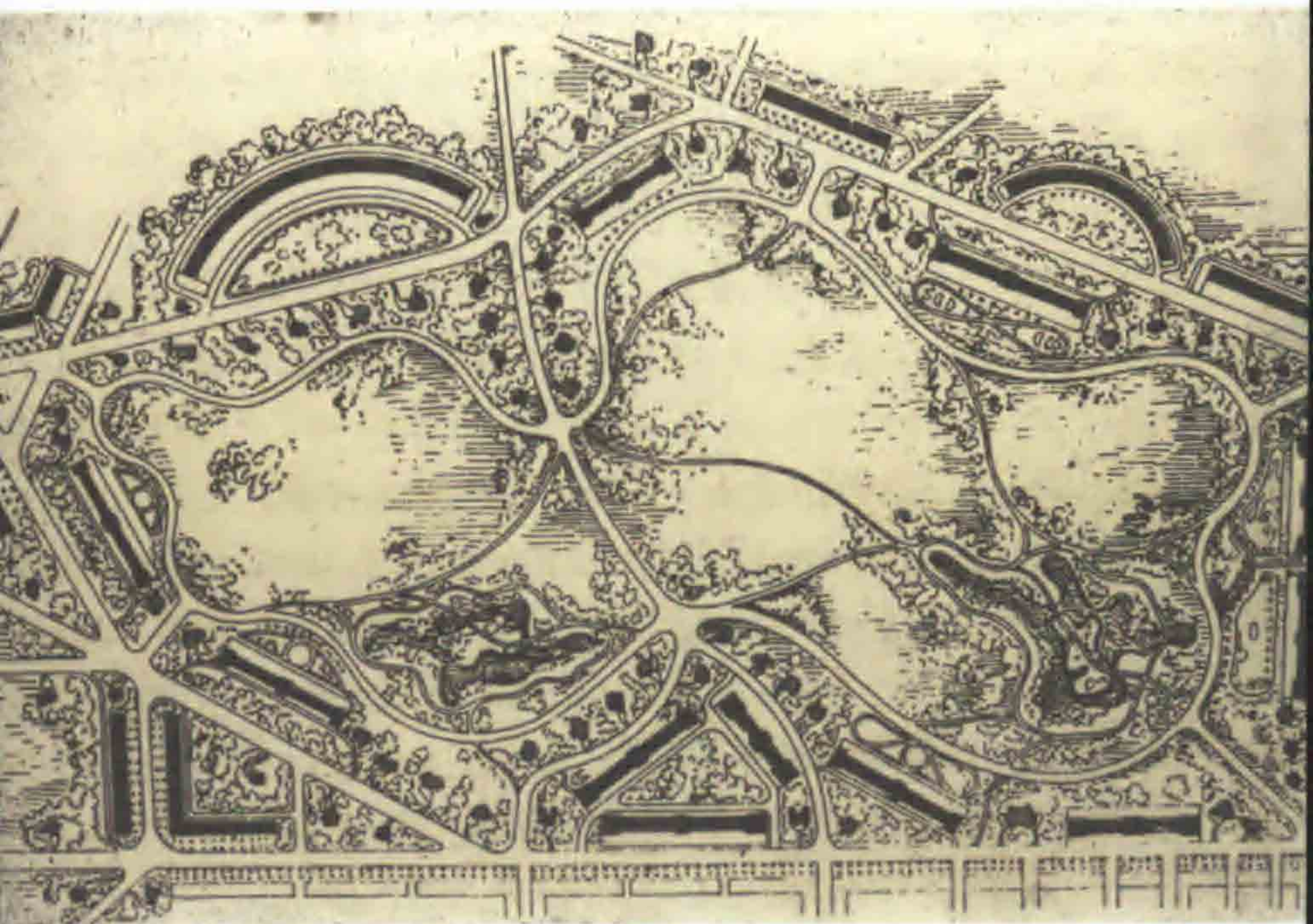
Disse bysamfund var dengang organiseret i det, som svarer til sognekommuner. De fleste oplevede kraftige økonomiske opsving, og mange steder kunne man præsentere byggeprojekter af høj kvalitet. Resultatet var nye rådhus, hospitaler, biblioteker, brandstationer og politigårde, samt byparker og kirkegårde.

Byparkerne havde både en praktisk funktion som frirum for fabriksarbejderne og som symbol for byen. Der blev trykt talrige postkort med motiver fra sådanne parker, selv i de mindste byer. Parkforvaltning blev i løbet af nogle få årtier omkring år 1900 en vigtig kommunal funktion med gartnere og uniformerede parkbetjente. I samme periode blev der løbende investeret i forbedringer af disse byparker.

### Tidligere private parker

Støj, lugt og kulrøg var gener, der opstod som følge af byernes vækst i 1800-tallet. Mange landsteder og private parker blev derved mindre attraktive for ejerne. Da kommunerne havde indset det ønskeværdige i offentlige parker som aflastning for industribyens befolkning, blev en række både større og mindre private parker opkøbt. Disse private parker var tit fine anlæg.

Omkring Leeds var de største af disse parker Oulton Park og Temple Newsam med haver tegnet af 'Capability' Brown samt Gott's Park tegnet af Humphrey Repton. Alle tre parker var på adskillige hektar og blev delvist lavet om til golfbaner. I lidt mindre skala kom parken omkring klosterruinen Kirkstall Abbey også i kommunens eje, men den mest imponerende var Roundhay Park, der blev købt af kommunen i 1872. Roundhay blev flagskibet blandt Leeds' parker – med sine drivhuse, haver, en kunstig sø og romantiske follies. Kommunen tilføjede pavilloner, musiktribune, traktørsteder, nye veje og diverse boldbaner.



Plan dateret 1846 til Birkenhead Park, nær Liverpool.

Parken blev indviet 5. april 1847.

Den geografiske spredning på disse private parker passede dårligt til befolkningskoncentrationen, og ofte var der meget lang afstand folket og parkerne imellem. Roundhay Park og Temple Newsam, f.eks. lå i udkanten af Leeds og skulle forsynes med sporvognsforbindelse.

### Nye anlæg

Andre steder etablerede kommunerne nye parker. Det var typisk tilfældet, hvor forstæderne voksede og ikke havde nogen tilknytning til tidligere byparker eller tidligere private parker. Typisk fik de nye anlæg betegnelsen 'recreation ground'. Til sammenligning med de andre parker var de tit mere rationelle i deres udformning. Fire af disse 'recreation grounds' har næsten identisk grundplan.

Boldspil var vigtigt, og den største del af en sådan park var udlagt som græsplæne med baner. En prydhave var der også plads til, dog blev det mange gange begrænset til et stort formelt indgangsparti. En løbeplante omringer de fleste 'recreation grounds', og oprindeligt

har der været musiktribuner, pavilloner, toiletter og hegn med låge. Musiktribunen var typisk den meste markante konstruktion og blev ofte vartegn for disse parker.

## Parkernes elementer i sten og jern

Rigelige lokale stenforekomster var med til at skabe en stærk murer- og murermestertidition. Stenbrudsindustrien i West Yorkshire producerede blandt andet den berømte Yorkstone, som udover brugen lokalt blev anvendt til fortove i London. I slutningen af 1800-tallet blev byggesten til murværk i stort omfang erstattet af hårde, mørkerøde mursten. Dog fortsatte man med at lave detaljer, sokler, hjørner, plinter osv. i natursten.

På baggrund her af blev trapper, mure og belægning i byparkerne i West Yorkshire udført i den bedste kvalitet sten. I mange af de mindre parker er belægningerne og til dels trapperne dog blevet skiftet ud siden, ikke mindst på grund af tyveri af den kostbare Yorkstone. Indgangspartier, lavmure (oprindeligt med rækværk på) og støttemure er i højere grad bevaret, og mange senere tilføjelser viser genanvendte sten fra parkerne. Sten er stadig et vigtigt karaktergivende element i byparkerne.

Støbejern var et lige så vigtigt element i mange nyanlagte byparker. Men det var ikke som sten stedsspecifikt. En park skulle selvfølgelig have et hegn, et rækværk og en eller flere låger, som kendt fra herregårdshaverne og Londons pladser. Støbejern gav muligheder for en rigdom af finurlige detaljer til sådanne rækværk og til låger, begge til en pris som brugen af smedejern ikke kunne konkurrere med. Men støbejernsindustrien tilbød også en række andre produkter til en parkforvaltning, som ville vise, hvad den kunne: Store springvandsanlæg, broer og pavilloner til porte, musiktribuner, drivhuse, statuer, urner, lygtepæle, skilte og dekorative vandposter. Disse elementer blev formet i alle mulige blandformer og stilarter. Større kommuner fik f.eks. også støbt deres byvåben i bænke eller porte. Elementer i støbejern blev også købt i stor stil til private haver og parker.

Meget af dette udstyr er desværre væk nu – knækket, rustet eller, i tilfælde af især rækværker, indsamlet til anden brug under 2.verdenskrig. Der findes dog endnu nogle imponerende støbejernselementer, især i de større parker hvor støbejernet er blevet vedligeholdt. Selv hvor malingen er væk og overfladerne rustne, kan elementer fremstå forholdsvis velbevaret.

## Parkernes beplantning

Arkivbilledmateriale og kort giver et indtryk af beplantningens typologi. Prydplanter dominerede, men i større parker fandtes også læbælter af eg, som lokalt dannede skov på de stejlere dalsider. Ahorn blev også plantet som læhegn i sådanne områder, men i byparker findes ahorn også som allétræ og som solitær. Almindelig bøg findes kun i de allerstørste parker, mens hænge- og blodbøg blev en del af de tit meget varierede beplantninger af solitærtræer, sammen med f.eks. hestekastanie, rødtjørn, hængeask og kirsebær. Nåletræer blev sjældent brugt. Takshække ses, gerne som de mest markante rester af den oprindelige beplantning.

Buske har stået samlet, især ved indgangen til parkerne. Nogle steder skabte rododendron-beplantninger meget spektakulære buskadsere. Udbredt brug af stauder kan ikke spores tilbage til byparkernes anlægsfase, men der findes flere senere eksempler på fine staudebede. Til gengæld blev sommerblomster fra begyndelsen et vigtigt element i byparkerne, og den tradition lever i dag, dog i stærkt reduceret omfang. Mens bedene til sommerblomster typisk har været skåret ud i græsplænen, har mange af bedene haft hvidmalede stenkanter og i nogle finere tilfælde et knæhegn i jern. Geometriske og symmetriske bede med sommerblomster i forskellige højder blev udbredt, men særegent for selv mindre byparker har været todimensionelle tæppebede (carpet bedding). Disse bede består gerne af lave og langsomt voksende planter, især sukkulenter, som indbyrdes danner mønstre, symboler, tegn eller ord.

Produktion af sommerblomster var en væsentlig del af gartnerarbejdet, og mange parker har haft adskillige drivhuse til formålet. I Leeds er drivhusene dog hovedsageligt placeret uden for parkerne. Med tiden blev gartnerifunktionen typisk samlet på et stort gartneri, og i dag forsyner et og samme gartneri både Leeds og andre kommuner med omkring tre millioner sommerblomster om året.

## Græsset i parkerne

De første byparker var promenadeparker med slyngede stier og et gulv af græs, udstyret med de velkendte 'Keep off the grass'-skilte. Der kom tidligt ønsker om 'bowling greens' og tennisbaner, og resultatet blev, at mange parker fik tilføjet rektangulære baner. Disse vinkelrette former stod mange gange i underlig kontrast til den øvrige del af den

givne parkplan. For at minimere denne virkning blev der plantet omkransende hække og tit buskadser. I nogle tilfælde nøjedes man dog med trådhegn til tennisbanerne.

Tilføjelsen af sådanne boldbaner går som regel tilbage til begyndelsen af 1900-tallet, men efter 1960erne blev især mange tennisbaner belagt med asfalt eller helt fjernet. 'Bowling greens' eksisterer stadig i de fleste parker, og den tilhørende græspleje er en væsentlig del af parkdriften. En 'bowling green' måler ca. 40 × 40m, gerne omkranset af en tætklippet liguster- eller takshæk og med et tilstødende, mindre klubhus.

Nogle af de senere anlagte parker, 'recreation grounds', havde til formål at sørge for flere faciliteter til boldspil, og her var fodbold og rugby muligt. Boldklubber etablerede sig i en del af parkerne. Omklædningsfaciliteterne plejer at være af nyere dato og billig konstruktion.

Cricket kræver noget større områder, end mange byparker kan tilbyde, men de fleste større parker har cricket-baner med tilhørende pavilloner og scoretavler. Synet og lyden af en gang bowling eller cricket – med de hvidklædte spillere mod den grønne græsbaggrund, er noget af det mest karakteristiske og stemningsfulde i Yorkshires byparker.

## Musiktribunen

I de offentligt anlagte parker var musiktribunen gerne den mest imponerende konstruktion. Som samlingssted gav det mening, at musiktribunen skulle have en fremtrædende plads i parkrummet. Tilsvarende at den blev motiv på postkort af disse parker. Musiktribunen var typisk en støbejernskonstruktion, stående på en stensokkel. Hertil kom tynde jernstolper og et stort tag, tit med kuppel og lamper. Tusindvis af disse musiktribuner og lignende pavilloner blev præfabrikeret på jernstøberier og stillet op i de senviktorianske parker. Musiktribunen blev brugt af de mange blæserorkestre (brass bands), som fabrikker, kulminer og andre arbejdspladser støttede. Yorkshire er i dag stadig hjemsted for Englands bedst kendte blæserorkestre.

Af de få eksisterende musiktribuner i Leeds parker er dog næsten alle senere og mindre elegante konstruktioner. Den engang så store og imponerende samling af støbejerntribuner er væk. Interessen for musiktribuner er dog steget de senere år, og under det årlige såkaldte Bandstand Marathon spilles der samme dag på over 500 musiktribuner i Storbritannien.

## West Yorkshires byparker i dag

I den forholdsvis korte periode hvor byparkerne kom til, opstod sne-sevis af parker med hundredvis af gartnere, 'park keepers' og forvaltere. Takket være deres indsigt og energi blev parkerne videreudviklet. De fik nye elementer, såsom pavilloner, 'bowling greens', blomsterbede eller beplantning med prydræer. Byparkerne blev et tegn på det sunde og fremadrettede bysamfund. Denne storhedstid var dog kortvarig. Der kom to verdenskrige, foruden depressionen og en svigtende fabriksproduktion.

Ved den økonomiske vækst igen i 1960erne havde kommunerne fået ansvar for meget andet end parker, og befolkningen havde mistet interessen for at spadserere i parker og høre koncerter med blæserorkestre. Mange parker blev forladt, gartnere og 'park keepers' blev afskediget, og vandalisme hærgede mange steder. Den udvikling har præget mange parker siden. Drivhusene, pavilloner, vandposter og de fleste musiktribuner er blevet fjernet. Belægningen er blevet misligholdt, og dårlig asfalt har mange steder været en kortsigtet løsning. Beplantningen blev simplificeret eller helt fjernet, og der blev længere mellem nye beplantningstiltag. Nogle af de større parker og parker i de mere velhavende kvarterer kom i fokus hos en forvaltning, der simpelthen ikke kunne klare opgaven.

Med 1990ernes økonomiske opsving og med flere grupper eller venneforeninger, 'friends', der agiterer for parkerne, er det gået bedre for adskillige parker i West Yorkshire. Dog er det kun de større parker, der har tiltrukket millioninvesteringer fra Heritage Lottery Fund, en fond under den britiske stats lotto som udelukkende støtter kulturarvsprojekter. Både bevaring og genetablering af historiske elementer er blevet sikret.

I dag fremstår en række af de større byparker i forholdsvis god stand og giver besøgende et indtryk af deres storhedstid. Roundhay Park i Leeds, Lister Park i Bradford og People's Park i Halifax er gode eksempler. Mindre byparker har fået nye legepladser og anlæg. Eksisterende elementer er flere steder blevet sikret mod fortsat nedbrydning. På trods af tabet af de væsentlige støbejerns- og trækonstruktioner, manglende plantepleje og genplantning kan man i selv de mest hengemte og glemte byparker i West Yorkshire finde rester af murværk, porte, kantsten og sokkelværk til en historisk musiktribune.

KRISTIN SEYBOLD · NIELS MELLERGAARD

# Kogebog i landskabskunst. Om Johan Ludvig Mansas virke som gartner og forfatter

Johan Ludvig Mansas talenter og virke rakte vidt: "... fra Dyrkningen af den simpleste Køkkenurt og Havekatekismus til Projektering af Haver og Parker og Docering af den højere Havekunst." Han prægede en række danske haver i anden halvdel af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet.

Familien Mansa kom fra Italien. Johan Ludvig Mansas far emigrerede til Tyskland. Her blev han gartner hos hertugen af Zweibrücken, tæt på den tysk-franske grænse. Johan Ludvig Mansa blev født i Zweibrücken omkring 1740.<sup>2</sup> Der findes forskellige oplysninger om hans fødselsår, og det er heller ikke helt klart, hvornår Johan Ludvig Mansa kom til Danmark. Men i 1765 var han i hvert fald i landet og arbejdede som gartner i Frederiksberg Have og derefter ansat som gartner på herresædet Fuglsang på Lolland. I 1778 søgte han om og blev tilkendt dansk indfødsret. Måske blev det startskuddet til hans karriere i hoffets tjeneste. Han knyttedes herefter til følgende kongelige haver: Marienlyst, Frederiksborg og Fredensborg, og alle steder satte han sit præg på havernes landskabelige udformning. Mansas karriere blev i 1809 kronet med, at han blev Ridder af Dannebrog. Han var gift to gange, og i sit andet ægteskab fik han 10 børn. Christian Ludvig Mansa og Johan Ludvig Mansa den yngre blev også gartnere. Christian Ludvig Mansa, født 1792, overtog i 1820 faderens stilling som slotsforvalter og gartner i Fredensborg Slotshave.<sup>3</sup>



KRISTIN SEYBOLD · landskabsarkitekt · krsey@slke.dk

NIELS MELLERGAARD · slotshavechef  
Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme · nim@slke.dk

## Haverne på Marienlyst og Frederiksborg

Fra 1787 til 1794 fungerede Johan Ludvig Mansa som slotsgartner og slotsforvalter på Marienlyst Slot. Han skrev også – og havde lige før sin ansættelse udarbejdet et manifest, 'Tanker Angaaende Have-Dyrkningens nærværende Tilstand og dens Forbedring paa Landet'.

Marienlyst var særlig egnet til at blive omlagt til en engelsk have, idet terrænet her er dramatisk, der er udsigt til hav og høj himmel, og forudsætningerne for en serie sublime oplevelser var nærmest givet på forhånd. Omlægningen af anlægget gik i gang i begyndelsen af 1790erne, da man forventede, at det nygifte kronprinsepar ville tage ophold på slottet. En samtidig kilde mente, at landskabet her var et af de mest interessante i Europa.<sup>4</sup> Desværre er der i dag næsten ikke noget tilbage af Mansas landskabshave.

Fra Marienlyst kom Johan Ludvig Mansa i 1794 til Frederiksborg Slotshave, hvor han også virkede som både gartner og slotsforvalter. Han gjorde op med en del af havens barokke kvaliteter og kunne efter fem år meddele, at "Friederichsborg Slotshauge nu næsten paa nogle faa Stykker nær er efter sin Bestemmelse beplantet med Frugt- og Plantagetræer til Engelsk Anlæg".<sup>5</sup> Han afleverede en planteskole med flere end 15.000 frugttræer.

Mens Mansa virkede på Frederiksborg, var han med til at vurdere planerne for omlægningen af Frederiksberg Have. Sammen med botanisk gartner Frederik Ludvig Holbøll, slotsforvalter Voigt og slotsgartner Petersen var han medlem af Kommissionen til Vurdering af og Koordinering af de af Voigt og Petersen fremsendte Forslag til Omlægning af Frederiksberg Have.

## Fredensborg Slotshave

Johan Ludvig Mansas karriere sluttede med knap tyve års virke på Fredensborg Slot, igen som både slotsgartner og slotsforvalter, fra 1799 og frem til hans død den 13. april 1820. Der var bestemt tale om en ønskestilling, men omstændighederne var indimellem vanskelige. Mansas år på Fredensborg var i vid udstrækning præget af kummer og fattigdom, for allerede med Frederik 5.s død i 1766 var en stor epoke i Fredensborg Slotshaves historie ved at være forbi. Enkedronning Juliane Marie blev boende indtil sin død i 1796, men i de 30 år blev der ikke foretaget meget i selve haven. Midlerne til såvel havens drift som udvikling var reduceret.



I 1800-tallets begyndelse forfaldt haven yderligere. Den antog næsten en i datiden tilstræbt stemning af romantisk forfald, med mosbegroede statuer og misligholdte plantninger. Mansa havde meget begrænsede midler, og hans stab blev i flere faser reduceret til 13 mand. Hos Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme, som forvalter haven i dag, eksisterer i øvrigt væsentlig flere oplysninger om Mansas tid på Fredensborg end om hans virke i de andre kongelige haver.

I 1805 blev det vedtaget – og i 1808 realiseret, at skoven skulle passes af forstværnet, mens haveanlægget tæt ved slottet og alléerne skulle passes af slotsgartneren. På sigt gav det en uholdbar situation. Skoven skulle dyrkes med profit for øje, og der fulgte rydninger og nyplantninger på åbne pladser. Det kunne ikke gå hånd i hånd med bevaringen af haveanlægget. Mansa så sig nærmest forvist fra den del af anlægget, hvor han ellers kunne udfolde sine evne som landskabsgartner, og han måtte finde sig i, at skovfogederne tog affære uden at spørge om hans mening.<sup>6</sup>

I 1809 udarbejdede Mansa et forslag til landskabeliggørelse af hele anlægget. Forslaget, der kan synes hensynsløst i forhold til det gamle anlæg, skal både ses i lyset af de manglende økonomiske midler og tidens herskende strømninger. En landskabelig have var moderne og samtidig var den meget billigere i drift end en barokhave. Det centrale i Mansas plan var ideen om at nedlægge Brede Allé og udvide området til en bred kileformet græsslette, sådan som de engelske forbilleder foreskrev det. Af havens øvrige alléer ønskede han at bevare tre, mens de andre skulle fjernes eller tyndes, så haven kom til at fremstå som et anlæg med skovpartier og åbne græssletter. Den nordvestlige spids blev omdannet til et kanalanlæg med en ø, et lysthus og en bro – lig det populære kanalanlæg i Frederiksberg Have. Parterret skulle nedlægges og gartneriet udvides. Planen blev ikke gennemført, muligvis på grund af den nye forordning eller på grund af modvilje mod det store indgreb andetsteds fra.

Den næste, kendte plan af Fredensborg Slotshave er fra 1815 og tegnet af Jacob Henrik Mansa, under Johan Ludvig Mansas ledelse. Der er tale om en situationsplan. Mansas tiltag kan betragtes som en lang række af nedlæggelser eller som et gennemarbejdet forslag til landskabeliggørelse af haven. Den centrale hovedstruktur med alléerne eksisterede endnu, mens parterreanlægget og busketterne på halvcirklen blev nedlagt. Selve halvcirkelslaget blev fastholdt og pladsen udlagt med græs. I de inderste partier mod slottet anlagdes amøbeformede blomsterbede. Den centrale gangsti på parterret nedlages. Man kun-

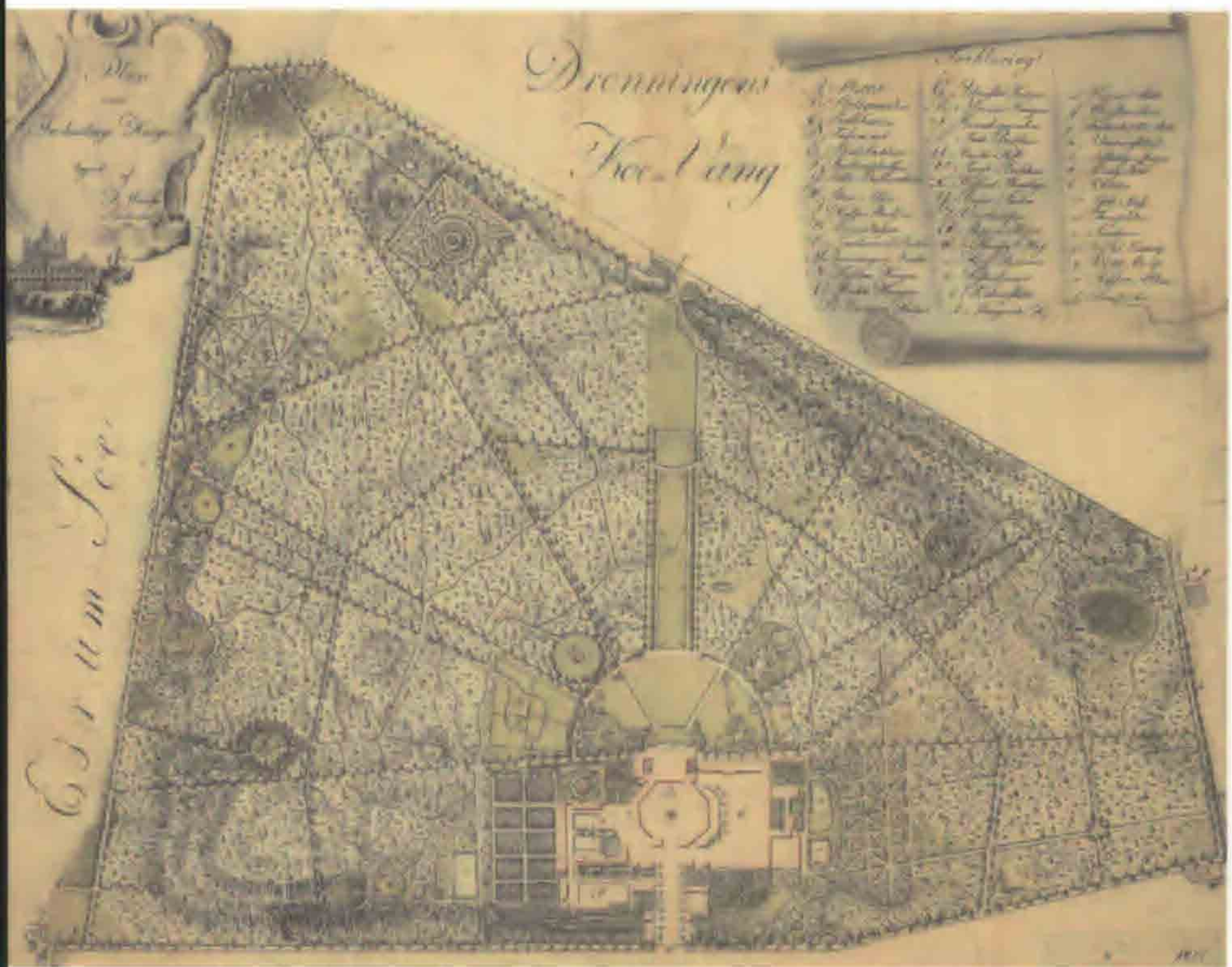


Johan Ludvig Mansa: Projekt til Fredensborg Slotshave, 1809.  
Signeret og dateret. Tilhører SLKE.

ne således ikke længere færdes i midteraksen, hvilket faldt ganske i tråd med almindelig praksis i den type landskabelige have. Her færdedes man ikke i sigtelinjerne, men passerede dem undervejs på vandringen gennem haven.

Adskillige små partier blev omlagt i tidens ånd. Ved Eremitagepavillonerne og ved Dronningens Bakke, dvs. Sneglehøjen i Den reservede Have anlagde Mansa tidssvarende blomsterbede og busketter. Også nord for Udridder Allé, mellem denne og Kancellihuset, blev en granallé fjernet til fordel for græsplæner med snoede gange. Derudover fik Mansa bag Nordmandsdalen hugget ud til en lille lysning, så der blev udsyn til søen.

Som Jan Steenberg skriver: "Den engelske Havestil lod sig ikke direkte overføre til Fredensborg Slotshave – de syv Alleer, de fine Anlæg i Marmorhaven, ved Ballonpladsen og i den brede Alle måtte



Jacob Henrik Mansa, under ledelse af faderen, Johan Ludvig Mansa: Projekt til Fredensborg Slotshave, 1815. Signeret og dateret. Tilhører SLKE.

bevares. (...) Men Parken gik i et med den store Skov, og her var der store Muligheder for Mansas Energi. (...) Man mærker i hans Breve til Hofmarskallatet hans store Glæde ved her at kunne tage fat med friske Kræfter, og han noterer stolt, når Kronprins Frederik på et af sine meget sjældne Besøg ytrer sin nådige Tilfredshed med det opnåede Resultat.”<sup>7</sup> Og videre: ”Under alt det byrdefulde Arbejde med ærgerlige og tidskrævende Småtterier glemte Mansa aldrig, at han var Gartner og havde fået betroet i sin Varetægt en af de skønneste Haver i Danmark. Om den kredsede hans Tanker bestandigt, og her mærker man et ægte kunstnerisk Islæt i hans Natur. Det var til det sidste hans Håb, at ikke blot Haven, men også Skoven på ny måtte blive hans. I en Alder af 75 År drømte han om at fortsætte der, hvor han var blevet afbrudt 1808, da Skoven blev taget fra ham.”<sup>8</sup>

## Virke som forfatter

Johan Ludvig Mansa passede ikke kun sit daglige arbejde som slotsgartner og slotsforvalter. Han virkede også som forfatter, og vi har kendskab til fire skrifter af ham:

- ✦ Tanker angaaende Have Dyrkningens nuværende Tilstand og dens Forbedring paa Landet (1780). Manuskript. Opbevares i den Bülowiske Manuskriptsamling på Sorø Akademi.
- ✦ Plan til en forbedret Havedyrkning paa Landet i 10 Conditioner (1780). Mansa sendte dette arbejde til Det kongelige danske Landhusholdningsselskab.
- ✦ Havekatekismus eller Grundregler for nyttige Havevæxters Dyrkning i Danmark (1787). Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. En del blev uddelt gratis, andre solgt. Oplaget var på 2000 eksemplarer.<sup>9</sup>
- ✦ Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag samt Anvisning til at inddele og beplante smaae Partier (1798). I 2 hæfter. Endvidere på tysk og fransk.

I 1921 beskrev I.P. Andersen ham som en "kraftig og rigt begavet Personlighed. (...) Mansa har sikkert været udstyret med den for hele Datidens Gartnere saa højt priste alsidige Uddannelse, og selvom vi i vore Dage dyrker Specialiseringer og formener kun ved at kaste sig over en enkelt Ting af Gartneriets mange Fagretninger at kunne trænge tilbunds i Sagen, saa maa man dog bøje sig dybt for en saa omfattende Viden som den Mansa sad inde med. Han synes at bevæge sig med overlegen Dygtighed i alle Gartneriets forskellige Fag, lige fra Dyrkningen af den simpleste Køkkenurt til Projektering af Haver og Parker og Docering af den højere Havekunst."<sup>10</sup>

### Om Udkast til Hauge Anlæg

Når man første gang får dette værk i sine hænder, betages man af de mange planer, og med stor forventning studerer man herefter de klare anvisninger på, hvordan datidens landskabsgartnere kunne klare opgaven at etablere haveanlæg i den nye engelske stil. Første side indeholder en righoldig planteliste med anbefalede arter. Næste side er på tilsvarende vis en liste over de elementer, en landskabshave kan indeholde, og herefter følger de enkelte planer. Som læser kigger man her forgæves efter forklarende tekst. Teksten i værket indskrænker sig

*Udkast*  
*til*  
*Hauge-Anlæg i den engelske Smag*  
*samt*  
*Anvisning*  
*til at*  
*inddele og beplante smaae Partier.*  
*af*  
*Johan Ludvig Mansa*  
*Koniglig. Gartner ved Frederiksberg Slot*  
*Stikker i Kjøbenhavn af G. A. S. Engel.*

---

*Kjøbenhavn*  
*hos Frøderik Brønnerens Forlag, 1798.*



Titelbladet til Johan Ludvig Mansas album med mønsterplaner,  
Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag, 1798.

til den ene side med listen over træer og buske, hvoraf en del specifikt er anvendt på planerne. Det kan undre, hvorfor Mansa, der jo var vel skrivende, ikke i dette værk indførte sine læsere i sine intentioner og i tankerne, der lå bag bogværkets udførlige eksempelsamling.

Hvad var baggrunden for Mansas udgivelse, og hvad var intentionen? Hvor stammer planerne fra? Er de fiktive eller indsamlede eksempler? Er tegningerne gjort af Mansa selv, eller er de lånt fra et eller flere samtidige værker? I Leipzig udkom i 1795 et lignende værk, *Plans zu Anlagen englischer Gärten von Ludwig Chris. Mansa*. Formatet var det samme som Johan Ludvig Mansas Udkast til Hauge Anlæg, titlen også tæt på, og – ifølge Axel Lange i 1921 – ”endelig kan nævnes, at de Træer, som anbefales til Plantning og de Bogstaver, som er angivet for disse til Anvendelse paa Planerne, næsten er i fuld overensstemmelse.”<sup>11</sup> Men Axel Lange mente alligevel ikke, at man kan kalde Mansas værk for et plagiat.

Da Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag samt Anvisning til at inddele og beplante smaae Partier udkom, var den samtidige kritik delt. I nyere tid er der også reflekteret over bogen og dens kvaliteter, således hos kunsthistorikeren Lulu Salto Stephensen: ”Det var ikke almindeligt at tegne planer af stemningshaver – Hirschfeld gjorde det (...) ikke. Naturligvis er det problematisk, da planen mangler

terrænets dramatiske kurver, men Mansas planer er uhyre værdifulde, ikke mindst fordi hans karakteristik af de indplantede træer er så præcis. En nærlæsning af hans planer er en fornøjelig lystvandring med mange rumlige og gartneriske oplevelser. Hans samtidige svenske kollega, Frederik Magnus Piper, drev kunstarten inden for et kunstnerisk helhedssyn, hvilket gav ham et internationalt ry. Mansa var en rutineret haveplanlægger, men nåede aldrig faglig anerkendelse, som sin svenske kollega. Imidlertid synes hans virke at efterlade spørgsmålet om, hvordan en stemningshave skal vedligeholdes. Stemningshaven skal virke i samklang med naturens vækstlighed, men hvordan styres denne proces kunstnerisk?<sup>212</sup>

### Kogebog i landskabskunst

Planerne repræsenterer en mangfoldighed af eksempler. Det illustreres, hvordan omlægninger af haveanlæg kan foretages. Mange af planerne vidner om, at der er taget højde for den i samtiden udbredte problemstilling, nemlig at de landskabelige haver ofte blev realiseret i tidligere barokhaver. På planerne er sporene fra barokhaverne gerne respekteret. Alléer er helt eller delvist bevaret som indramninger af haveanlæggene, og navnlig i de bygningsnære områder er systemplantningerne bevaret. Barokhavernes hovedakse er typisk landskabeliggjort og bevaret som en hovedsigtelinje. Der er talrige eksempler på stisystemernes bugtede og kringlede gang gennem scenerierne, og der er arbejdet med separering af de forskellige scenerier, så de visuelle oplevelser hele tiden har kunnet være afvekslende. Den klassiske opbygning er respekteret i forhold til, at vandringen gennem anlægget har varieret mellem strækninger med tætte plantninger, hvor stemningen kunne være rolig, og åbne passager, hvor motiver som bygnings-elementer eller beplantningsmæssige scenerier har fanget opmærksomheden.

Haveplanerne i Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag samt Anvisning til at inddele og beplante smaae Partier repræsenterer to af datidens mest udbredte tegneteknikker. Den her gengivne plan er en slags rejst plan. De forskellige karaktergivende træer er fremhævet med en særlig signatur, der kan tolkes som fyrretræer, grantræer, frit kronede løvtræer og søjleformede vækster. Beplantningsmassiverne er angivet med skarpe bryn, men massivernes volumen synes tolket i forskellige højder. Nogle af massiverne har karakter af busketter, mens andre må antages af have mere skovkarakter. På planen ses også, hvor-

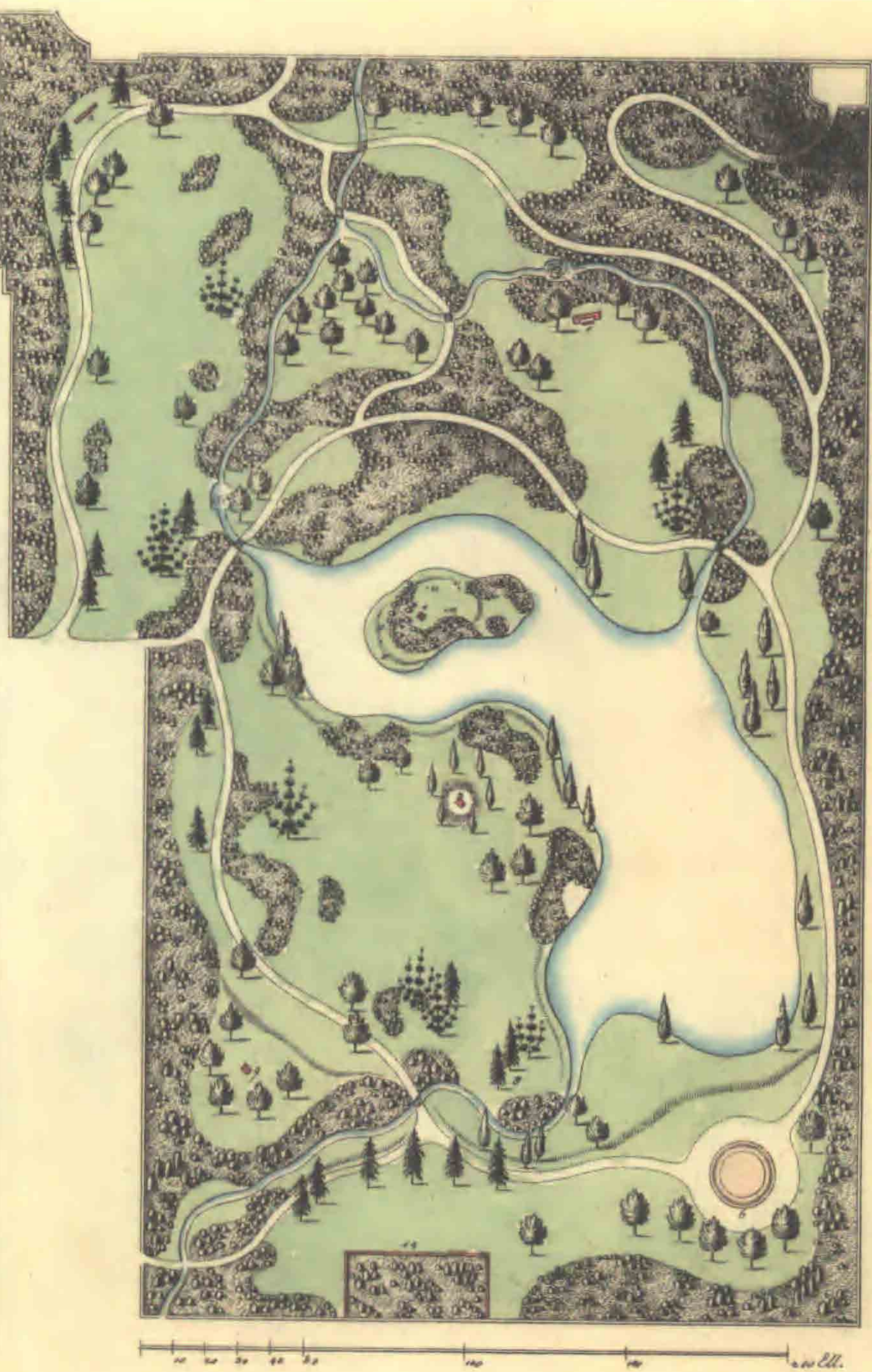


Planche VIII fra Johan Ludvig Mansas album Udkast til Hauge-Anlæg  
i den engelske Smag, 1798.

dan de forskellige elementer som søen, kanalerne, broer, bænke, kæmpehøjen og små bygningsværker har været anvendt i haveanlæggets komposition. Denne tegneteknik kendes fra mange planer af eksisterende anlæg, f.eks. slotsgartner Peter Petersens plan for Frederiksberg Have fra 1798.

Andre planer i Mansas album er mere traditionelle. Den her gengivne plan viser, hvordan en landskabshave har indtaget en tidligere barokhave. Man færdes ikke længere i hovedaksen, men krydser den via de slyngede stier, så den indgår i det landskabelige oplevelsesscenario. Omkring bygningerne og i den sydlige del er alléplantningerne imidlertid bevaret. Det er også værd at bemærke, hvordan en formentlig tidligere skovplantning er domineret af et sindrigt system af snoede stier, nye sigtelinjer og lysninger.

På en række af Mansas planer refererer signaturerne til helt konkrete plantearter fra plantelisten forrest i albummet. I valget af træer er der arbejdet med en meget stor variation i vækst- og løvformer. Endvidere minder måden, træerne er placeret på, om datidens plantesamlermani, hvor det enkelte individ blev dyrket, og mangfoldigheden var et væsentligt parameter. Placeringen af disse trægrupper er med til at give variation i anlægget, fra skarpe bryn på visse steder og mere glidende overgange til græssletterne andre steder. Trægrupperne optræder også som visuelle filtre i oplevelsen af de landskabelige scenerier.

Det fulde udbytte af en vandring gennem de mange planer i Mansas album kan man kun få ved at sætte nogle timer af på enten Det kongelige Bibliotek eller Det biovidenskabelige Fakultetsbibliotek. Det kan varmt anbefales at foretage denne vandring en dag, hvor vejret mest er til indendørs havevandring. God tur!

## Noter

1. I.P. Andersen, 'To Planer Af Johan Ludvig Mansa', i: *Havekunst*, 1921, s. 75.
2. På tysk skrives hans navn Johann Ludwig Mansa.
3. Axel Lange, 'Johann Ludwig Mansa og hans Slægt i Havebrugets Verden', i: *Gartner-Tidende*, 1921, 26-28, s. 112.
4. Ramdohr citeret hos Lulu Salto Stephensen, *Danmarks havekunst*, bd.2, København 2001, ss. 60-61.
5. Johannes Tholle, *Danske Gartnere – En række typer og tidsbilleder*, København 1927, s. 50.
6. Jan Steenberg, 'Fra Slotsgartner Mansas breve', i: *Kultur og Folkeminder*, 1964, XVI, s. 83. Cf. også Annie Christensen, 'Alléerne og haven omkring Fredensborg slot', i: *Fra Kvangård til Humlekule*, 1982, 12, ss. 7-62.
7. *Op.cit.*, s. 82.
8. *Op.cit.*, s. 91.
9. Cf. Margrethe Floryans artikel om bogen i dette årsskrift, s. 39-47.
10. I.P. Andersen, *op.cit.*, s. 75.
11. Axel Lange, *op.cit.*, s. 108.
12. Lulu Salto Stephensen, *op.cit.*, s. 71.



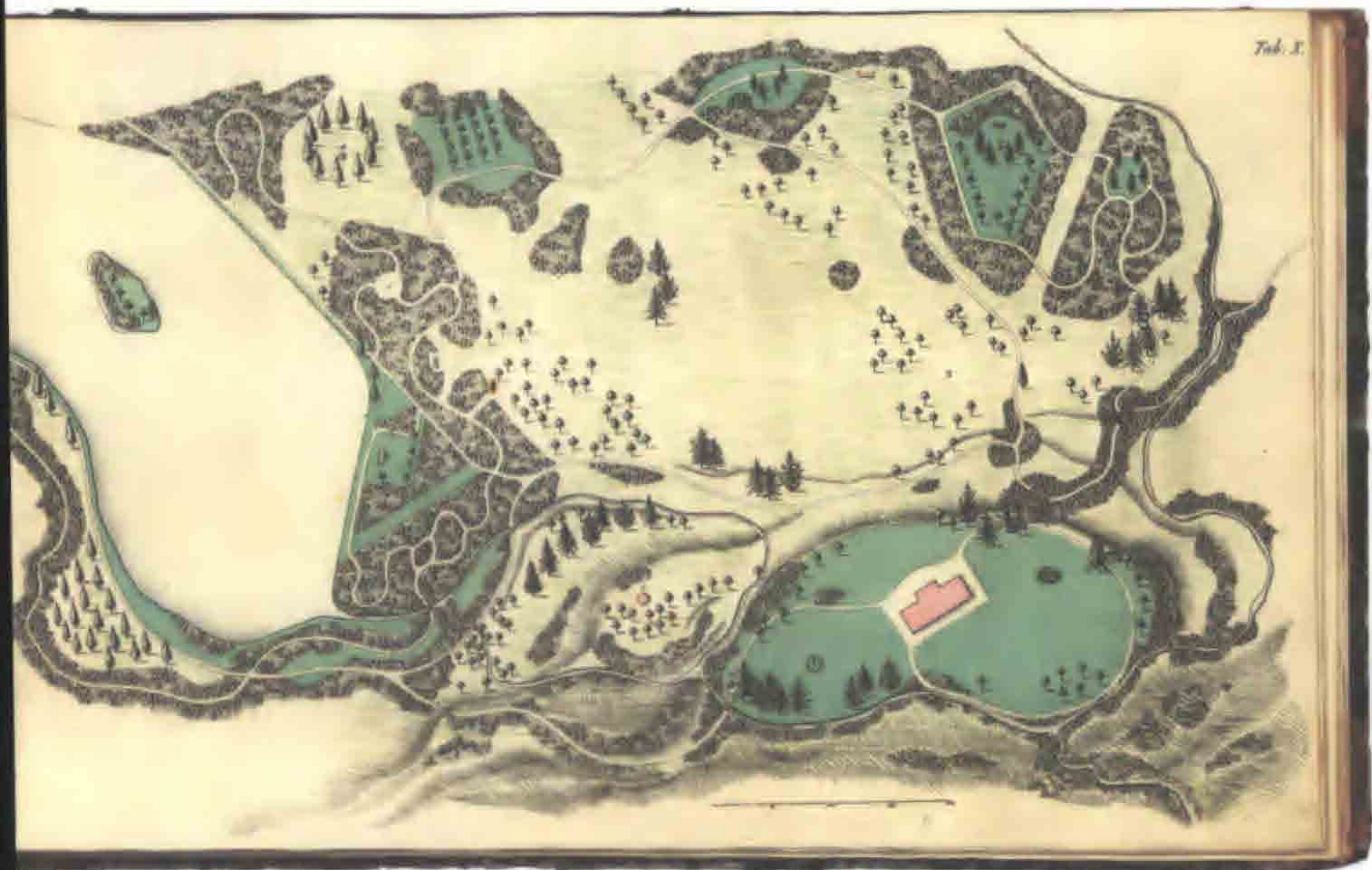


Planche X fra Johan Ludvig Mansas album Udkast til Hauge-Anlæg  
i den engelske Smag, 1798.

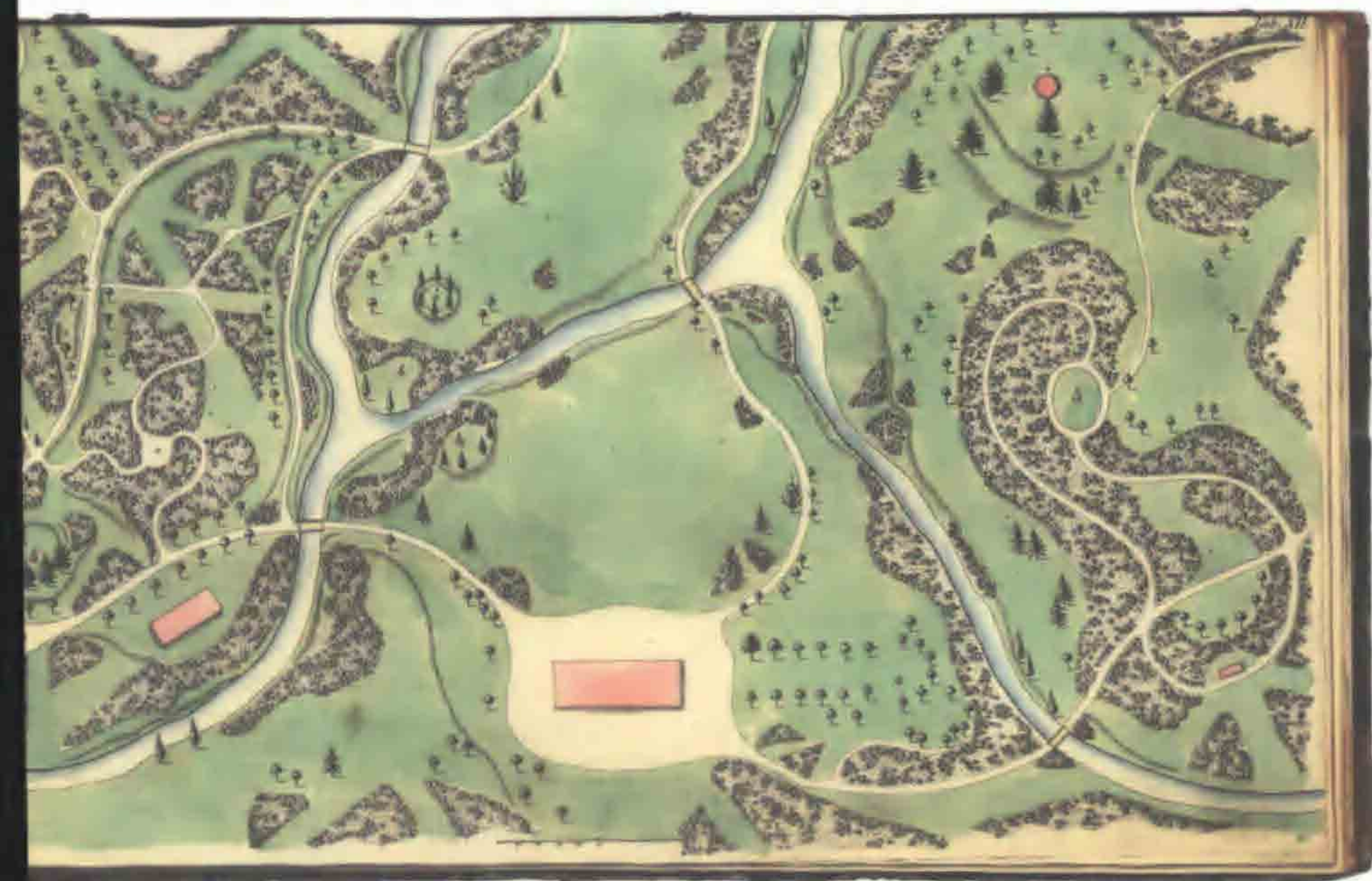


Planche XII fra Johan Ludvig Mansas album Udkast til Hauge-Anlæg  
i den engelske Smag, 1798.

## Mansas planteliste

Fra Mansa: Træer, Latin og Dansk	Nutidigt navn: Videnskabeligt og Dansk navn
<i>Acer plantanoides</i>	<i>Acer plantanoides</i> , Spids-Løn
<i>pseudoplatanus</i> , Løn	<i>Acer pseudoplatanus</i> , Ahorn
<i>rubrum</i> , Rød Løn	<i>Acer rubrum</i> , Rød Løn
<i>campestre</i> , Liden Naur	<i>Acer campestre</i> , Navr
<i>Populus heterophylla</i>	<i>Populus spp.</i> , Art af Popel
<i>Fraxinus</i> , Ask	<i>Fraxinus excelsior</i> , Almindelig Ask
<i>Robinia</i> , Rubinie	<i>Robinia spp.</i> , Art af Robinie [note 1]
<i>Platani</i> , Plataner	<i>Platanus spp.</i> , Arter af Platan
<i>Querci</i> , Eege	<i>Quercus spp.</i> , Arter af Eg
<i>Prunus virginiana</i>	<i>Prunus virginiana</i> , Virginsk Hæg
<i>Arbores pomiferæ</i> , Frugttræer	
<i>Sorbus aucuparia</i> , Røn	<i>Sorbus aucuparia</i> , Almindelig Røn
<i>Liriodendron tulipifera</i> , Tulipantræ	<i>Liriodendron tulipifera</i> , Almindelig Tulipantræ
<i>Tilia</i> , Linde	<i>Tilia spp.</i> , Art af Lind [note 2]
<i>Arbores pomiferæ</i> , Frugttræer	
<i>Bignonia catalpa</i> , Catalpa	<i>Catalpa bignonioides</i> , Almindelig Trompetkrone
<i>Crataegus</i> , Hvidtorn-Arter	<i>Crataegus spp.</i> , Arter af Tjørn
<i>Acer tataricum</i> , Tatarisk Løn	<i>Acer tataricum</i> , Russisk Løn
<i>Acer Striatum</i>	<i>Acer pensylvanicum</i> , Stribet Løn
<i>Juniperus virginiana</i> , Virgia Eene	<i>Juniperus virginiana</i> , Blyant-Ene
<i>Cupressus disticha</i> , Cypresse	<i>Taxodium distichum</i> , Almindelig Sumpcypres
<i>Acer negundo</i>	<i>Acer negundo</i> , Askebladet Løn
<i>Populus alba f. nivea</i> , Hvid Poppel	<i>Populus alba</i> , Sølv-Popel
<i>Pini</i> , Fyrre Arter	<i>Pinus spp.</i> , Arter af Fyr
<i>Pinus Strobus</i> , Weymouths-Fyr	<i>Pinus strobus</i> , Weymouth-Fyr
<i>Taxus Baccata</i> , Taxtræ	<i>Taxus baccata</i> , Almindelig Taks
<i>Betula</i> , Birke	<i>Betula spp.</i> , Art af Birk
<i>Populus dilatata</i> , Italiensk Poppel	<i>Populus spp.</i> , Art af Poppel
<i>Salix babylonica</i> , Babylonsk Piil	<i>Salix babylonica</i> , Tære-Pil

Fra Mansa: Buske, Latin og Dansk	Nutidigt navn: Videnskabeligt og Dansk navn
----------------------------------	---

BUSKE, DER OPNAAR EN HØJDE AF 1 TIL 1½ ALEN

<i>Amygdalus nana flore simplici</i>	<i>Prunus tenella</i> , Dværg-Mandel (Enkeltblomstret)
– pleno	<i>Prunus tenella</i> , Dværg-Mandel (Fylt blomstret)
<i>Betula nana</i> , Biergrap Fieldbirk	<i>Betula nana</i> , Dværg-Birk
<i>Ceanothus americana</i>	<i>Ceanothus americanus</i> , Amerikansk Ceanothus
<i>Clethra alnifolia</i>	<i>Clethra alnifolia</i> , Almindelig Konvalbusk
<i>Colutea orientalis</i> , Orientalsk Blæretæ	<i>Colutea orientalis</i> , Orientalsk Blærebælg
<i>Coronilla emerus</i>	<i>Hippocrepis emerus</i> , Busk-Hestesko
<i>Daphne mezereum</i> , Pebertræ	<i>Daphne mezereum</i> , Peberbusk
– laureola, Pebertræ	<i>Daphne laureola</i> , Laurbær-Dafne

<i>Hydrangea arborescens</i>	<i>Hydrangea arborescens</i> , Træagtig Hortensia
<i>Hypericum Kalmianum</i>	<i>Hypericum kalmianum</i> , Kalms Perikon
<i>Jasium Fruticans</i>	<i>Jasium fruticans</i> , Art af Jasmin
<i>Lonicera coerulea</i> , Lonicer, Gedebblad	<i>Lonicera caerulea</i> , Blåfrugtet Gedebblad
– <i>symphoricarpos</i>	<i>Symphoricarpos orbiculatus</i> , Rundbladet Snebær
– <i>Diervilla</i>	<i>Diervilla tournefortii</i> , Art af Diervilla
<i>Mespilus cotoneaster</i>	<i>Cotoneaster integerrimus</i> , Rød Dværgmispel
– <i>canadensis</i>	
<i>Potentilla Fruticosa</i>	<i>Potentilla fruticosa</i> , Busk-Potentil
<i>Rhus radicans</i>	<i>Toxicodendron radicans</i> , Almindelig Giftsumak
<i>Rubus odoratus</i>	<i>Rubus odoratus</i> , Rosen-Brombær
<i>Spiræa salicifolia</i>	<i>Spiræa salicifolia</i> , Pilebladet Spiræa
– <i>alba</i>	<i>Spiræa alba</i> , Hvid Spiræa
– <i>tomentosa</i>	<i>Spiræa tomentosa</i> , Filtet Spiræa
– <i>crenata</i>	
– <i>chamaedryfolia</i>	<i>Spiræa chamaedryfolia</i> , Kvast-Spiræa
– <i>hypericifolia</i>	<i>Spiræa hypericifolia</i> , Perikon-Spiræa

BUSKE, DER OPNAAR EN HÖIDE AF 2 TIL 3 ALEN

<i>Cytisus nigricans</i>	<i>Cytisus nigricans</i> , Sort Gyvel
<i>Lonicera coerulea</i>	<i>Lonicera caerulea</i> , Blåfrugtet Spiræa
<i>Baccharis halimifolia</i>	<i>Baccharis halimifolia</i> , Ørken-Korsrod
<i>Berberis vulgaris</i> , Berberis	<i>Berberis vulgaris</i> , Almindelig Berberis
<i>Betula serrulata</i> , Birk	
– <i>pumila</i> , Birk	<i>Betula pumila</i> , Lav Birk
<i>Calycanthus floridus</i>	<i>Calycanthus floridus</i> , Carolina-Kanelbusk
<i>Cephalanthus occidentalis</i>	<i>Cephalanthus occidentalis</i> , Amerikansk Knapbusk
<i>Chionanthus virginica</i>	<i>Chionanthus virginicus</i> , Virginsk Sneflokketræ
<i>Euonymus latifolius</i> , Bredbladet Benved	<i>Euonymus latifolius</i> , Bredbladet Benved
<i>Hibiscus syriacus</i>	<i>Hibiscus syriacus</i> , Syrisk Rose
<i>Mespilus pyracantha</i>	<i>Pyracantha coccinea</i> , Almindelig Ildtorn
<i>Prunus canadensis</i>	
<i>Lonicera Xylosteum</i> , Löberose	<i>Lonicera xylosteum</i> , Dunet Gedebblad
– <i>tatarica</i>	<i>Lonicera tatarica</i> , Tatarisk Gedebblad
<i>Philadelphus coronarius</i> , Vild Jasmin	<i>Philadelphus coronarius</i> , Vellugtende Pibeved
<i>Robinia hispida</i>	<i>Robinia hispida</i> , Rosen-Robinie
<i>Syringa persica</i> , Persisk Syrene	<i>Syringa persica</i> , Persisk Syren
<i>Tamarix germanica</i>	<i>Myricaria germanica</i> , Piskeris
<i>Prunus lusitanica</i>	<i>Prunus lusitanica</i> , Portugisisk Laurbærkirsebær

BUSKE OG TRÆER, DER OPNAAR EN HÖIDE AF 4 TIL 6 ALEN

<i>Cornus alba</i> , Hvid Kernel	<i>Cornus alba</i> , Hvid Kornel
– <i>amomum</i>	<i>Cornus amomum</i>
<i>Ligustrum vulgare</i> , Liguster	<i>Ligustrum vulgare</i> , Almindelig Liguster
<i>Lonicera periclymenum</i> , Gedebblad	<i>Lonicera periclymenum</i> , Vild Kaprifolie
– <i>sempervirens</i>	<i>Lonicera sempervirens</i>
– <i>quercifolia</i>	

[note 4]

<i>Spiræa opulifolia</i>	<i>Physocarpus opulifolius</i> , Amerikansk Blærespiræa
<i>Syringa vulgaris</i> , Syrene	<i>Syringa vulgaris</i> , Almindelig Syren
<i>Tamarix gallica</i>	<i>Tamarix gallica</i> , Fransk Tamarisk
<i>Celtis australis</i>	<i>Celtis australis</i> , Almindelig Nældetræ
– <i>occidentalis</i>	<i>Celtis occidentalis</i> , Amerikansk Nældetræ
<i>Cercis siliquastrum</i> , Judastræ	<i>Cercis siliquastrum</i> , Almindelig Judastræ
<i>Crataegus oxyacantha flore pleno</i>	<i>Crataegus rhipidophylla</i>
Hvidtorn med fyldte blomster	Koralhvidtjørn
– <i>rubro</i> , Hvidtorn med røde blomster	<i>Rhaphiolepis indica</i>
– <i>cordata</i>	<i>Crataegus cordata</i>
<i>Thuja orientalis</i>	<i>Thuja orientalis</i> , Livstræ
<i>Hippophae rhamnoides</i> , Havtorn	<i>Hippophae rhamnoides</i> , Havtorn
<i>Ilex aquifolium</i> , Christtorn	<i>Ilex aquifolium</i> , Almindelig Kristtorn
<i>Pinus mughas</i>	
<i>Rhus glabrum</i>	<i>Rhus glabra</i> , Koral-Sumak
– <i>copallinum</i>	<i>Rhus copallinum</i> , Kopal-Sumak
<i>Ptelea trifoliata</i>	<i>Ptelea trifoliata</i> , Læderkrone
<i>Viburnum lantana</i> , Sneeboldtræ	<i>Viburnum lantana</i> , Pibe-Kalkved
– <i>pyrifolia</i>	
<i>Cytisus laburnum</i> , Ærtetræ	<i>Laburnum anagyroides</i> , Almindelig Guldregn
<i>Zanthoxylum clava herculis</i>	<i>Zanthoxylum clava-herculis</i>
<i>Rhus cotinus</i> , Paryktræ	<i>Cotinus coggygia</i> , Parykbusk
<i>Acer pensylvanicum</i>	<i>Acer pensylvanicum</i> , Stribet Løn

[note 5]

TRÆER, DER OPNAÆ EN HÖIDE AF 6 TIL 8 ALEN

<i>Pinus maritima</i>	<i>Pinus pinaster</i> , Strand-Fyr
– <i>virginiana</i>	<i>Pinus virginiana</i> , Virginsk Fyr
– <i>taeda</i>	<i>Pinus taeda</i> , Virak-Fyr
– <i>abies americana</i>	<i>Picea abies</i> , Rød-Gran
<i>Prunus laurocerasus</i>	<i>Prunus laurocerasus</i> , Læurbær-Kirsebær
– <i>mahaleb</i>	<i>Prunus mahaleb</i> , Weichsel
<i>Salix pentandra</i> , Babylonsk Piil	<i>Salix pentandra</i> , Femhannet Pil
– <i>babylonica</i> , Babylonsk Piil	<i>Salix babylonica</i> , Tåre-Pil
<i>Æsculus pavia</i>	<i>Æsculus pavia</i> , Amerikansk Hestekastanje
<i>Bignonia catalpa</i>	<i>Catalpa bignonioides</i> , Almindelig Trompetkrone
<i>Elæagnus angustifolia</i>	<i>Elaeagnus angustifolia</i> , Smalbladet Sølvblad
<i>Gleditschia triacanthos</i>	<i>Gleditsia triacanthos</i> , Almindelig Tretorn
<i>Juniperus communis</i> , Enebærtræ Eene	<i>Juniperus communis</i> , Almindelig Ene
– <i>virginiana</i> , Enebærtræ Eene	<i>Juniperus virginiana</i> , Blyant-Ene
<i>Mespilus amelanchier</i>	
<i>Populus balsamifera</i> , Balsam-Poppel	<i>Populus balsamifera</i> , Balsam-Poppel

[note 6]

TRÆER, DER OPNAÆ EN HÖIDE AF 8 TIL 12 ALEN

<i>Acer laciniatum</i>	
– <i>striatum</i>	<i>Acer pensylvanicum</i> , Stribet Løn
– <i>tataricum</i>	<i>Acer ginnala</i> , Ild-Løn
– <i>dasycarpum</i>	<i>Acer saccharum</i> , Sukker-Løn

[note 7]

<i>Cercis canadensis</i>	<i>Cercis canadensis</i> , Canadisk Judastræ
<i>Thuja occidentalis</i>	<i>Thuja occidentalis</i> , Almindelig Thuja
<i>Crataegus coccinea</i>	
<i>Crataegus crusgalli</i>	<i>Crataegus crus-galli</i> , Hanespore-Hvidtjørn
– <i>salicifolia</i>	[note 8]
– <i>lucida</i>	
– <i>pennsylvanica</i>	<i>Crataegus pennsylvanica</i>
– <i>aria</i> . Axelhær asald	[note 9]
– <i>dentata</i>	
<i>Betula nigra</i>	<i>Betula nigra</i> , Sort-Birk
<i>Fraxinus rotundifolia</i>	<i>Fraxinus ornus</i> var. <i>rotundifolia</i> , Rundbladet Ask
– <i>integrifolia</i>	<i>Fraxinus excelsior</i> subsp. <i>excelsior</i> , Almindelig Ask
<i>Prunus virginiana</i>	<i>Prunus virginiana</i> , Virginsk Hæg
<i>Cupressus disticha</i>	<i>Taxodium distichum</i> , Almindelig Sumpcypres
– <i>thyoides</i>	<i>Chamaecyparis thyoides</i> , Hvid Dværgcypres
<i>Quercus phellos</i>	<i>Quercus phellos</i> , Pile-Eg
<i>Acer negundo</i>	<i>Acer negundo</i> , Askebladet Løn

TRÆER, DER OPNAAR EN HÖIDE AF 14 TIL 20 ALEN OG DEROVER

<i>Acer rubrum</i>	<i>Acer rubrum</i> , Rød Løn
– <i>pseudoplatanus</i> , Lön	<i>Acer pseudoplatanus</i> , Ahorn
– <i>saccharinum</i> , Sukker Lön	<i>Acer saccharinum</i> , Sukker-Lön
– <i>campestre</i> , Naur	<i>Acer campestre</i> , Navr
<i>Betula alba</i> , Hvid Birk	<i>Betula pubescens</i> , Dun-Birk
– <i>canadensis</i>	<i>Betula canadensis</i> , Art af Birk
– <i>incana</i>	<i>Alnus incana</i> , Grå-El
– <i>laciniata</i>	<i>Betula laciniata</i> , Art af Birk
<i>Crataegus torminalis</i>	<i>Sorbus torminalis</i> , Tarmvrid-Rön
<i>Fraxinus excelsior</i> , Ask	<i>Fraxinus excelsior</i> , Almindelig Ask
– <i>ornus</i>	<i>Fraxinus ornus</i> , Manna-Ask
– <i>americana</i>	<i>Fraxinus americana</i> , Hvid-Ask
<i>Juglans nigra</i>	<i>Juglans nigra</i> , Sort Valnød
<i>Pinus strobus</i> , Weymouths-Fyr	<i>Pinus strobus</i> , Weymouth-Fyr
– <i>rigida</i>	<i>Pinus rigida</i> , Beg-Fyr
– <i>cembra</i>	<i>Pinus cembra</i> , Cembra-Fyr
– <i>larix</i> , Lærketræ	<i>Larix decidua</i> , Europæisk Lærk
– <i>cedrus</i> , Ceder	[note 10]
– <i>alba</i>	<i>Picea glauca</i> , Hvid-Gran
– <i>canadensis</i>	<i>Pinus canadensis</i> , Art af Fyr
– <i>mariana</i>	[note 11]
– <i>balsamea</i>	<i>Abies balsamea</i> , Balsan-Ædelgran
– <i>picea</i>	<i>Abies alba</i> , Almindelig Ædelgran
<i>Platanus occidentalis</i>	<i>Platanus occidentalis</i> , Amerikansk Platan
– <i>hispanica</i>	<i>Platanus</i> × <i>acerifolia</i> , Almindelig Platan
<i>Populus dilatata</i>	<i>Populus</i> spp., Art af Poppel
– <i>canadensis</i>	<i>Populus</i> × <i>canadensis</i> , Canadisk Poppel
– <i>heterophylla</i>	
– <i>tremula</i> , Bever-Asp	<i>Populus tremula</i> , Bævre-Asp

*Quercus rubra*

– *palustris*

– *prinos*

– *nigra*

*Robinia pseudo-acacia*, Uægte Acacie

*Liriodendron tulipifera*, Tulipantræ

*Quercus rubra*, Rød-Eg

*Quercus palustris*, Sump-Eg

*Quercus montana*, Appalachisk Eg

*Quercus nigra*, Sort Eg

*Robinia pseudoacacia*, Robinie

*Liriodendron tulipifera*, Almindelig Tulipantræ

NOTER

1. Sandsynligvis *Robinia pseudoacacia*

2. Sandsynligvis *Tilia europea*

3. Sandsynligvis *Alnus serrulata*

4. Muligvis *Hydrangea quercifolia*

5. Sandsynligvis *Pinus mugo*

6. Muligvis *Amelanchier*-art

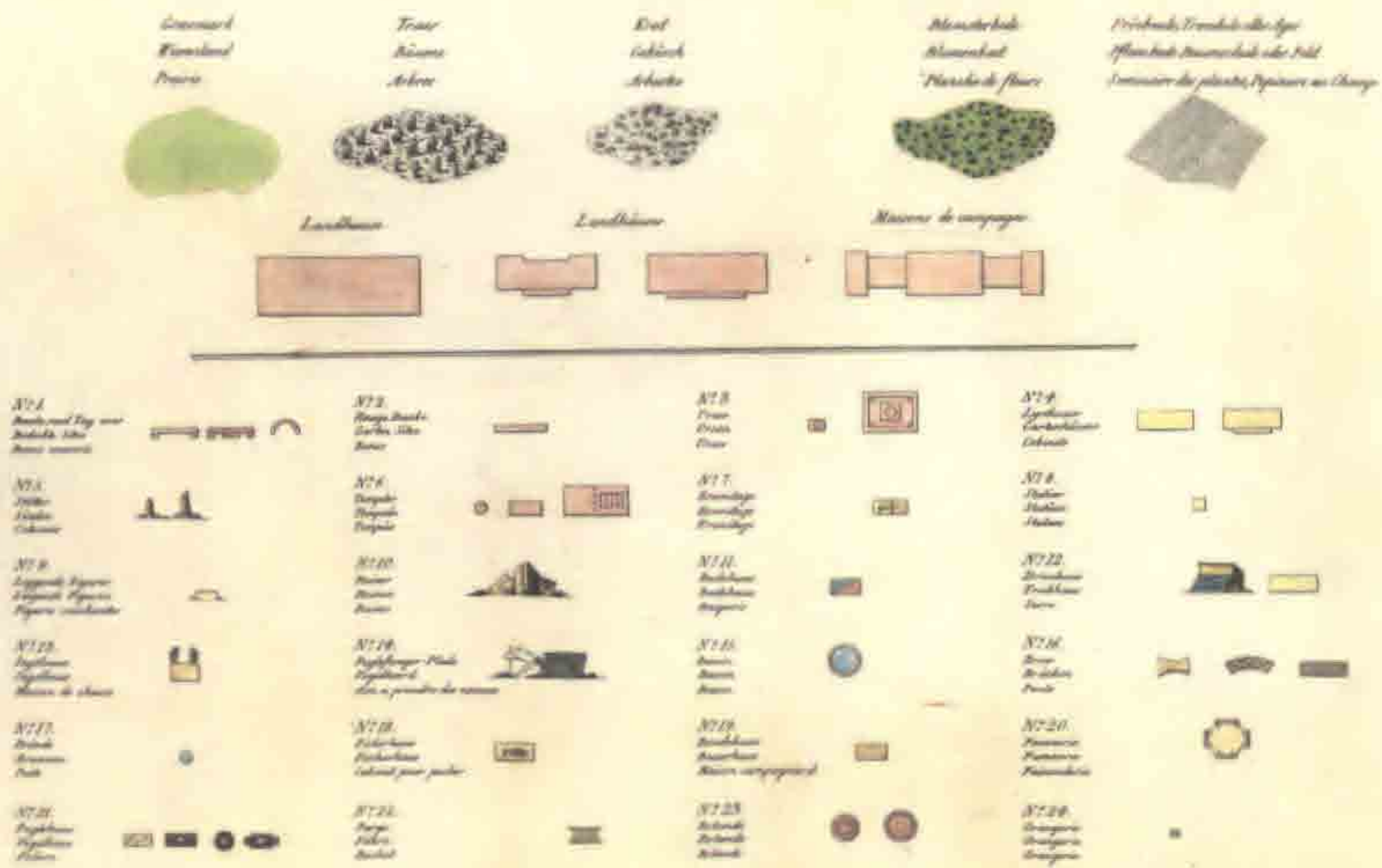
7. Muligvis *Acer platanoides*

8. Muligvis *Crataegus crus-galli* 'Salicifolia'

9. Dette navn giver ikke mening, men er måske skrevet forkert.

10. Muligvis *Cedrus libani*

11. Muligvis *Picea mariana*



Oversigt over plansignaturerne i Johan Ludvig Mansas album  
Udkast til Hauge-Anlæg i den engelske Smag, 1798.

MARGRETHE FLORYAN

# Håndbog for haveelskere. Om Johan Ludvig Mansas populære havekatekismus

Talrige specialister har søgt svaret på, om kundskabens træ i Paradisets have var et figentræ, et granatæbletræ, et æbletræ eller noget helt fjerde. Det hebraiske ord tappuah fortæller ikke mere, end at træet bar spiselige frugter. Men en ting er botanik, noget andet hvordan dette træs uimodståelige frugter helt og aldeles ændrede menneskets lod.

Syndefaldet er et af vor civilisations store temaer. Selv hortonomer og gartnere har indimellem interesseret sig for, hvad kundskabens træ – foruden livets træ, som ifølge 1. Mosebog også voksede i Paradis – kom til at betyde for Adams og Evas arvtagere.

Johan Ludvig Mansa (1740-1820), af gartnerfamilie og selv både udøvende gartner og forfatter til to betydningsfulde havebøger, sagde det kort og præcist: "Det største moralske Mord, ved man, skeede i en Have."

## Mere end moralprædiken

Mansas dom optræder i hans Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark (1787).<sup>1</sup> Kaffe og kaffedrikning er emnet for kapitlet, hvor han udtrykker sig så højstemt. Altså et emne der ligger uden for, hvad bogens titel lover.

Baggrunden var den, at kaffe som nydelsesmiddel havde indtaget hele Europa i løbet af 1700-tallet. Ikke alle var begejstrede for denne udvikling, og bl.a. Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab, Mansas opdragsgiver, stillede sig kritisk over for den omsiggribende kaffekultur. Til gengæld ønskede selskabet at opmuntre til have dyrk-



MARGRETHE FLORYAN · museumsinspektør · Thorvaldsens Museum  
hortus@floryan.dk

Til Læstuning.  
 Læst 4<sup>de</sup> Udgave af hans  
 Kaffekatekismus, som oprindelig er  
 forfattet af Gartneren Mansa ved  
 Fredensborg Slot, er læst for  
 at man skal kunne gartnere  
 i hans nye Læstøfte, som tillader  
 sig at kalde den, "forøget og forbedret  
 Udgave". — Læstens Læst og  
 Højtydigheder for Dømmen indvinder  
 besejret og forøget med hans nye  
 Forord og Uvidenskaber, saa  
 at de alden Udgaveren er læst  
 at fortrælle dette uforlængere  
 maade Produkt, som er rigtig  
 mangler aldeles. M

## Have = Katekismus

eller  
 Grundregler  
 for nyttige

Havevæxters Dyrkning  
 i Danmark

af

J. L. Mansa,

Kongelig Statsforvalter og Gartner ved Frederiksberg Slot.

Hierde forøget og forbedrede Udgave

bestyret af

J. L. Mansa,

Gartner ved Frederiksberg.

Med trede Koldbete.

Kjøbenhavn.

Trykt, paa den Gyldendalske Boghandlings Forlag,  
 hos Directøren Jens Gøstrop Schultz,  
 Kjøbenhavn og Universitets- og Bogtrykker.

1834.

Forst hos E. W. B. Stestrup. Udsolgt hos J. Dahl.

Titelbladet til Johan Ludvig Mansas Have-Katekismus, eller Grundregler  
 for nyttige Havevæxters Dyrkning i Danmark (1787),  
 4. udgave 1834 med håndskrevne noter. Tilhører artikelforfatteren.

ning, og som gartner var Mansa den, der formulerede sig om dette og samtidig lagde stemme til selskabets anti-kaffe-kampagne. Hensigten er, som han formulerer det med klar henvisning til Syndefaldsmyten, at undgå "det maaske næst største Drab af alle".

I klare vendinger forklarer Mansa kaffedrikningens negative indvirkning på legemet. "Intet Ukrud og ingen giftig Plante har skadet Mennesket og Folkemængden mere end denne. Da det vilde være enhver god Borgers og Husfaders Fordeel at indsee dette, saa har Selskabet her villet prøve at gjøre en Begyndelse med Oplysning om dette Onde." I dag kan vi tillade os at smile ad Mansas måde at argumentere på. Der lå da også andre og mere nøgterne ambitioner bag hans 140 sider store håndbog om nyttehavens planter.



## Nyttige haveråd

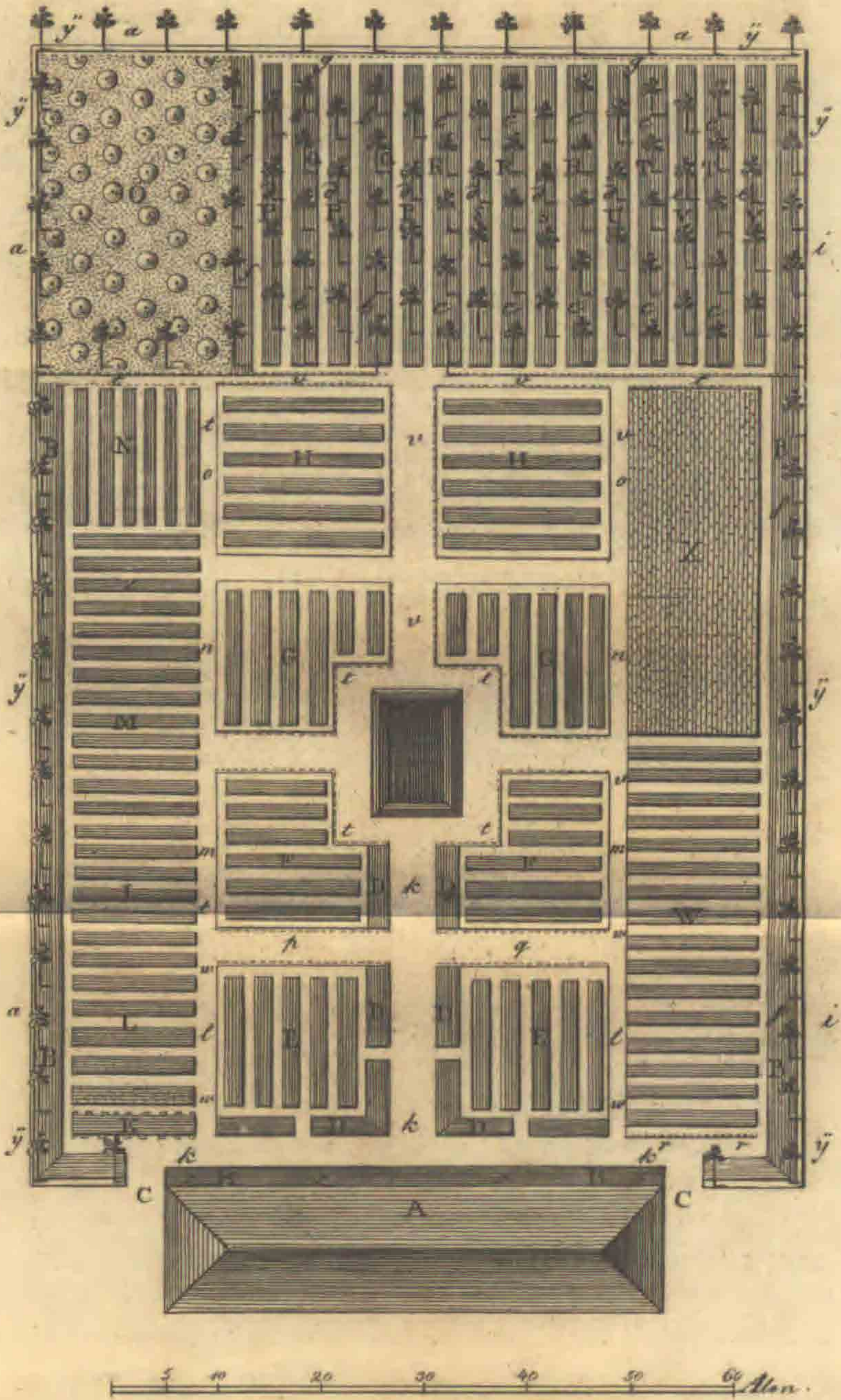
Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark indeholder detaljerede råd om, hvilke haveafgrøder landbo-befolkningen bør interessere sig for, samt let tilgængelige anvisninger på hvordan man bedst griber arbejdet an i praksis. Det afsluttende kapitel giver en oversigt, ordnet måned for måned, over arbejdet i frugt-, bær-, køkken- og humlehaven. Hertil kommer to grafiske plancher, den ene visende en haveplan, den anden hvordan okulation (eller som Mansa skriver, 'okulering') skal foretages.

Mansas Katekismus udkom som nævnt oven for første gang i 1787. Det var et bestillingsarbejde, med det i 1769 stiftede og snart ganske driftige Kongelige Danske Landhusholdningsselskab som bestiller. Mansas håndbog skulle modsvare en af Selskabets tidligere udgivelser, Agerdyrknings-Katekismus til Underretning for Landmanden i Dannemark (1780). Til forskel fra denne publikation måtte havehåndbogen imidlertid, som Selskabet skriver i forordet til 1787-udgaven, ikke kun tjene "Landmanden, men Kjøbstadsmanden tillige." For at sikre bogens lødighed gennemgik to fagfolk – "General-Inspecteuren over de Kongelige Haver" og "Universitetets Urtegaardsmand ved den botaniske Have" – Mansas manuskript.

## Populær publikation

Landhusholdningsselskabet foretog årlige præmieuddelinger for anlæg af haver og for flid. Formidling af viden om "Havesager" belønnes ligeledes. Mansas Katekismus indbragte ham i 1787 den ene af Selskabets to guldmedaljer, og bogen skulle vise sig at blive endog særdeles populær. Den nåede at udkomme i ikke færre end fem udgaver: 1787, 1796, 1804, 1834 og 1843. Hver og en af disse udgaver var ajourført og revideret i forhold til de tidligere.

Johan Ludvig Mansa døde 1820, og følgende blev 4. og 5. udgave redigeret af Johan Ludvig Mansa junior, der selv fik en ganske betydelig karriere som gartner. Han fastholdt håndbogens oprindelige målgruppe og citerede i 4. udgave Mansa senior, at håndbogen fortsat "ingenlunde [var] for Gartnere af Profession eller Saadanne, som have Raad til at holde Gartnere".<sup>2</sup> Mansas Katekismus var møntet på lægfolk, der stod for at anlægge en nyttehave eller søgte råd om pasning og pleje af en sådan type have.



Plan over urte-, bær og -frugthave fra Johan Ludvig Mansas  
 Have-Katekismus, eller Grundregler for nyttige Havevæxters Dyrkning  
 i Danmark (1787), 4. udgave 1834.

Bogen var skrevet som en stadig vekselvirkning mellem spørgsmål og svar. Pointen var, at den videbegærlige – som bogens læser kunne identificere sig med – angav et specifikt emne ved at stille sit spørgsmål. Specialisten – alias forfatteren – formidlede fakta, gerne i kombination med konkrete erfaringer. Både spørgsmål og svar er formuleret på en let tilgængelig måde, – ligesom generationer af børn og voksne har oplevet det med ligeså mange generationer af lærebøger i kristendom.

## Katekismus-genren

Selve ordet katekismus kommer af græsk, catechismos, eller rettere catechein, 'at undervise'. Talrige ord er afledt af dette verbum, og traditionen vil, at disse afledte former overvejende er blevet anvendt i forbindelse med undervisning i religion, primært i kristendoms-lære. Luthers Lille Katekismus, publiceret i 1529, turde være den kendteste af alle. Den var beregnet på undervisning af børn og unge, eller som der står vedrørende De ti bud: "(...) således som en husfader letfatte-ligt skal lære sin husstand dem."

Katekismus-genren forblev ikke forbeholdt lære- og håndbøger inden for kristendom og kirke. I løbet af 1700-tallet vandt spørgsmål-svar-formen indpas på mange forskellige fagområder. Formen var som skabt til Oplysningstidens pædagogiske bestræbelser inden for alle menneskelivets forhold, herunder jord- og havebrug. Igen spillede en række tyske forbilleder en vigtig rolle, og bl.a. Philipp Ernst Lüders' *Der Garten-Bau, in Frage und Antwort entworfen* (Flensburg, 1783) og Johann Georg Vothmanns *Für feinere Gartenbesitzer. Garten-Katechismus für Landleute og Fortsetzung d. Garten-Katechismus u. Zwar f. Feinere Gartenbesitzer* (begge Leipzig, 1784).

Så tidligt som i 1781 udkom på dansk *Samtale imellem en Bonde og en Urtegaardsmand om en Hauges Indretning med Frugt-Træer og Jord-Frugter* forfattet udi Spørgsmaal og Giensvar af Paa-Rørende. Dialogen i denne anonyme håndbog var som taget ud af en konkret situation: Bonden der søger råd hos en gartner, fordi han har ønske om at anlægge en æblehave. Men Johan Ludvig Mansa synes at have været den første til på dansk at anvende begrebet katekismus inden for havebrug. Begrebet fastholdtes i alle fem udgaver frem til 1843, men selve formen – dialogen baseret på spørgsmål-svar – anvendtes kun i 1787-udgaven.



Portræt af slotsgartner Johan Ludvig Mansa (1740-1820).

Et noget senere eksempel på fortsat brug af katekisme-begrebet inden for havebrugslitteraturen er en af den særdeles indflydelsesrige slotsgartner J.A. Bentziens publikationer. Hans Haugedyrknings-Catechismus, nærmere bestemt for den danske Landalmue udkom i 1853. Herefter synes katekisme-genren inden for havebrugslitteraturen at have været på retur.

### Oplysning på dansk

Både Mansas Katekismus og hans øvrige publikationer indgik i den usædvanligt righoldige bølge af havebrugslitteratur, som i adskillige europæiske lande så dagens lys i 1700-tallets anden halvdel – især fra

1760erne at regne. Inden for det nordeuropæiske sprogområde kunne intet forfatterskab i omfang og betydning måle sig med C.C.L. Hirschfelds. Men modsat Mansa nærede Hirschfeld ikke nogen væsentlig interesse for emner inden for køkken- og urtehave. Han var desto mere optaget af træer. Planteskolen Düsternbrook ved Kiel var hans værk. Hirschfeld (1742-92), der var uddannet som teolog og virkede som æstetikprofessor, var ydermere særligt optaget af haven som kunstart – mere end som nyttehave. Landskabshaven, dens disposition, enkelt-elementer samt hele historisk-filosofisk-moralske betydningsverden stod særlig centralt i Hirschfelds store forfatterskab.<sup>3</sup>

Indhold og betydning af Mansas Katekismus lader sig bedst sammenligne med svenskeren Peder Lundbergs forfatterskab. Hans håndbog *Den rette Have-Dyrkning eller kort Underretning om hvorledes Kiøkken-Frugt-Urte og Lyst-Haver tilligemed Orangerier og Humle-Haver bor anlægges, plejes og vedligeholdes, og hvad Arbejde derudi hver Maaned bor foretages* udkom 1762 i en dansk udgave og igen i 1775, denne gang med et supplement om såning af fyrretræer. Bogen var, som det fremgår af dens forord, tænkt at udgøre en modvægt til tidens udenlandske havebrugspublikationer. Den danske udgave var en bearbejdning af den svenske. Det var typisk nok en præst, der påtog sig dette arbejde; hans navn var Henrich Friedrich Pram.

Ikke alene var flere af landets præstegårdshaver mønsterhaver, men præsterne var generelt, ligesom degne, lærere og andre belæste folk, i besiddelse af en væsentlig mængde viden om havebrug, både i teori og praksis. Parallelt med uddannede gartnere påtog præsterne sig gerne, især uden for købstæderne, store og vigtige formidlingsopgaver inden for havebrug.

### Mansas mange emner

For en læser af i dag har *Katekismus* eller *Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark* udelukkende historisk interesse. Her er ingen praktiske råd at hente, som ikke er ajourført og formuleret mere klart i talrige senere udgivne havebøger og havekalendere – eller i helt andre medier. Men Mansas håndbog giver et interessant indblik i, hvilke afgrøder var gængse og anbefalelsesværdige i årtierne omkring år 1800, og der gøres detaljeret rede for talrige emner, der har med forberedelsen af jorden, anlæg af mistbænke, klargøring af frø og stiklinger, teknikker til podning og meget andet at gøre,

Med henblik på køkkenhaven opregner Mansa bl.a. følgende til at "besaae og beplante Quartererne med": Salat, karse, merian, kruse-mynte, basilikum, salvie, porre, skalotteløg, hvidløg, spinat, rødbede, pastinak, ræddike, endivie, gulerod, persillerod, rødløg, skorzonerrod, asparges, artiskok, jordbær, fennikel, agurk, ærter, bønner, peberrod, kartofler, kommen og kørvel. Som kantplanter foreslår han: "Syrer, Puurløg, Lavendeler, Salvie, Isop, Hiertensfryd, Ruder, Timian, Snitkaal, Ribs, Stikkelsbær, Solbær og Roser".<sup>4</sup> Og han beskriver ned til mindste detalje, hvorledes havens afgrøder bør passes og plejes.

Herpå følger et ganske kort kapitel om havens nødder og bærfrugter, herunder hyld, og herefter tre kapitler om det emne, hvor Mansa virkelig havde rang af kender: Frugttræer, såning og podning, udplantning og beskæring, samt sygdomsbekæmpelse. Gennemgangen handler om meget mere end frugter fra kundskabens træ. Læseren får også råd og vejledning vedrørende dyrkning af pære, kvæde, kirsebær, fersken, abrikos, mandel, morbær, vin, m.v.

Særlig interessant – med vore dages øjne og med den voksende interesse for historiske æblesorter in mente – er bl.a. den fortegnelse, Mansa giver over de "fornemste og bedste Slags Frugttræer". Dyrkning af humle – for dens "Nytte for Landmanden" – var også blandt Mansas mærkesager, eller rettere et vigtigt anliggende for hans opdragsgiver, Landhusholdningsselskabet.

Ord som lyst, pryd og forskønnelse optræder sjældent hos Mansa. Og dog vier han ni ud af håndbogens samlede knap 150 sider til "en lille Haves Forskiønnelse" og opstiller fem plantegrupper – som et summarisk katalog, læseren kan tage afsæt i. De fem grupper er blomstrende buske, stauder, løgplanter, etårige vækster, samt blomster til udplantning. Mansa giver hverken forslag til, hvordan en sådan prydhave kan disponeres, eller hvor den bør ligge i forhold til huset og de forskellige nyttehaver.

## Mange flere æblehaver

Inden for få år efter udgivelsen af Mansas Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark (1787) dukkede adskillige andre håndbøger op på det danske bogmarked. I 1790 gjaldt det C.C.L. Hirschfelds Haandbog om Frugttræers Opelskning, oversat af landmåler Svendsen. Denne bog var både en æstetikers hyldest til frugttræer og en praktikers hjælp til at få yderligere gang i frugtavlens. Men i modsætning til Mansa nærede Hirschfeld ikke nogen

videre interesse for emner inden for køkken- og urtehave. Når hans studiefelt ikke var landskabshaven, dens udbredelse, karakteristika og motiver, var han desto mere optaget af træer. Baumschule Düsternbrook ved Kiel var hans værk. Her iværksatte han en række af de samme initiativer, som også kendetegnede Mansas virke ved de nordsjællandske slotshaver, såsom undervisning i forst- og frugtavlslaterede emner og uddeling af træer til lokalbefolkningen.

Men flere samtidige kilder vurderer udviklingen med en vis skepsis. I sin *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (1803-10) konkluderer professor i landøkonomi, P.O. Begtrup: "Bonden elske mere at plante og opelske Elm, Ask og Piil, end Frugttræer, da han kjender mere Nytten af de første, end de sidste, som han snarere anseer for en Overflødigheds Artikel."<sup>5</sup> Udviklingen vendte i løbet af 1800-tallets første årtier, bl.a. som følge af at Landhusholdnings-selskabet fra 1805 iværksatte en egentlig konsulentvirksomhed. I 1830 stiftedes Det Kongelige Danske Have Selskab og fire år senere Selskabet til Havedyrkningens Fremme. Herefter gik udviklingen anderledes hurtigt – frem imod den periode, hvor "Æblegaard og Humlehave" – som der står i H.C. Andersens 'Danmark, mit Fædreland' – for alvor vandt terræn.

## Noter

1. Om Mansas forfatterskab set i sammenhæng med C.C.L. Hirschfelds og den russiske hortonom A.T. Bolotovs havebrugslitterære værker, se Margrethe Floryan, 'Hortikulturelle Lehrstücke', publiceres i *Gartenkunst*, primo 2013.
2. Johan Ludvig Mansa, *Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Væxters Dyrkning i Danmark*, 1834 (4. udgave), s.IV.
3. Cf. Margrethe Floryan, 'Hortus moralis: C.C.L. Hirschfeld and other eighteenth-century actors in the Danish-German Borderland', i: *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes*, 2009, vol.29, no.4.

4. Johan Ludvig Mansa, op.cit., s.6.
5. G.O. Begtrup, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* (1803-10). Her citeret fra Karen Syberg, *Æblets fortælling*, København 2007, s. 164. Udviklingen ville ifølge professoren først vende, hvis der skete en holdningsændring blandt landbokvinderne: "Saalænge Bondens Kone ikke antager sig Haven med samme Interesse, som Bonden sin Agerjord, og føler hvor vigtigt det er i hendes Husholdning at have det fornødne Grønt af Haven, kan man ei vente at Havevæsenet på Landet, vil have nogen kjendelig Fremgang."

## Liv & Lys i Søndermarken

I disse år gennemføres projekt Liv & Lys i Søndermarken, haven syd for Frederiksberg Slot.<sup>1</sup> Målet med projektet er at give den historiske have et løft, så Søndermarken udvikles til fremtidens brug. Udgangspunktet var en have, der bar præg af mange års brug, og hvor der ikke havde været gennemført tiltag for at understrege havens bevaringsværdier. De besøgende var overvejende lokale. Mange benyttede haven som gennemfartsvej, og hundeluftere, skoler og institutioner var de primære brugergrupper.

Projekt Liv & Lys i Søndermarken er udviklet i et samarbejde mellem Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme (tidligere Slots- og Ejendomsstyrelsen), Lokale- og Anlægsfonden, Nordea Fonden og Frederiksberg Kommune. Begreberne bevaring, udvikling og nyttiggørelse har været de centrale. Projektet har tre indsatsområder: kultur, natur og bevægelse. De tre områder skal hver for sig og i samspil skabe unikke oplevelser og anvendelsesmuligheder i den historiske have.

### Nye brugergrupper

Indsatsområderne for Projekt Liv & Lys er valgt ud fra ønsket om at genfortælle havens historie. Målet er at styrke Søndermarkens identitet som historisk haveanlæg. Ved også at fokusere på bevægelse og natur inviteres nye brugergrupper, og derved nyttiggøres haven på en ny måde. Der skabes mulighed for en innovativ kulturformidling, hvor de besøgende kommer med et formål, og samtidig får de nye og uventede oplevelser i haven.

Flere tiltag understøtter havens kulturhistoriske spor og den fremadrettede kulturhistoriske formidling. Parterreanlægget foran Frederiksberg Slot er genskabt, og herved er slottet igen knyttet til Søndermarkens store haverum, herunder de smukke alléer, der går tilbage til







Det nyanlagte parterre ved Frederiksberg Slots sydvendte side  
forbinder igen slottet og Søndermarken.

det oprindelige barokanlæg. For at forstærke oplevelsen af Søndermarken som landskabelig have genskabes en række ellers forsvundne bygningsværker. De skal fungere som fokuspunkter for havens brugergrupper. Kildegrotten, hvor den oprindelige udsmykning er forsvundet, skal istandsættes, og Norske Bro er blevet rekonstrueret, så sceneriet, som Norske Parti tidligere udgjorde, ligeledes er genskabt.

Det naturmæssige indhold i Søndermarken er søgt forbedret på flere måder. Søen i Norske Parti er oprenset, og en del af kanalsystemet i det såkaldte Sibirien genoprettes i foråret 2013. Der er indarbejdet "tudsehoteller" for at understøtte havens bestand af padder. Endvidere er der arbejdet målrettet med foryngelse af havens beplantninger og med fortsat bevaring af gamle og væltede træer. Målet er at skabe bedre levesteder og at øge biodiversiteten i haven, til gavn for naturen og til glæde for de besøgende.



Fra den nye bevægelsesrute i Søndermarken, som forventes at tage noget af presset fra Frederiksberg Haves stier.

For at animere til bevægelse i Søndermarken er der etableret en innovativ motionsrute på 2,5 km med indbygget belysning og digitale funktioner. Fire aktivitetspunkter er placeret i haven, alle forbundet med motionsruten: En Oase, der indeholder små trampoliner og bøjler til træning, et Vildnis, der har stubbe, stammer og net til balance-træning, en Scene til alle former for træning på bare fødder som Tai Chi eller Yoga, og en Plads, der har infostander til aktivering af den digitale "harefunktion" til bevægelsesruten. De fire aktivitetspunkter kan naturligvis anvendes til mødesteder eller leg, ligesom der kan være mindre koncerter på Scenen, der ligger i et amfiteater-lignende terræn.

De tre indsatsområder – kultur, natur og bevægelse – er vævet tæt sammen. Når man som besøgende bevæger sig gennem haven, skifter oplevelserne. Bevægelses- eller motionsruten og de fire aktivitetspunkter tænkes at trække nye gæster til haven. De kommer i haven for at bevæge sig, men samtidig får de oplevelser, der kan give dem en forståelse af anlægget som et særligt historisk sted.

De specifikt kulturelle indsatser understøtter desuden en moderne brug af haven. Alle bygningsværker får en indretning, der muliggør nyttebrug. I Norske Hus har eksempelvis Frederiksberg Kommunes naturvejleder til huse. Huset udgør en del af oplevelsen af Norske Parti, men bruges, vedligeholdes og er en levende del af haven.

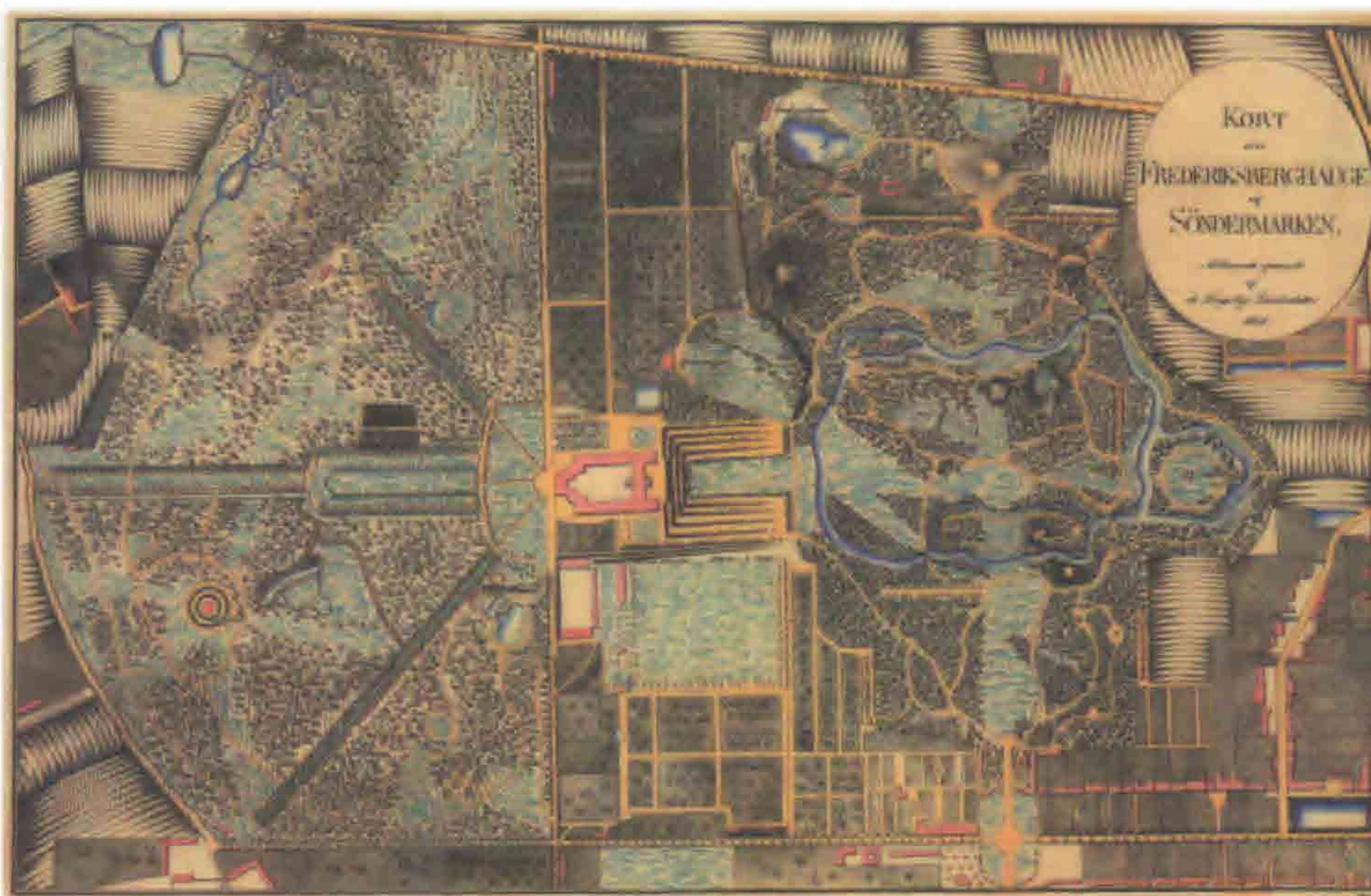
## Havens historie

Frederiksberg Have og Søndermarken blev anlagt i årene omkring år 1700, hvor Frederiksberg Slot blev bygget. Frederiksberg Have og Søndermarken var oprindeligt de to haver, der omkransede slottet, men siden anlæggelsen har de to haver haft vidt forskellig historie. Fra 1698 blev Frederiksberg Have anlagt af H.H. Scheel som den detaljerige barokhave, med 8 ens kvadratiske busketter og en vandkunst. I Søndermarken placeredes et vandbassin, der skulle føde Scheels vandkunst, mens resten af haven udlagdes som en gåsefod bestående af hovedakse udgående fra slottet og to akser mod hvert sit hjørne af haven. På tværs blev yderligere alléer anlagt, hvorved haven blev opdelt i flere, trekantede felter. De blev alle tilplantet. Den barokke struktur tilførtes ikke yderligere detaljer. Frederiksberg Have synes at have været promenadehaven, mens Søndermarken blev anvendt til dyrehave.

Af alle planer opmålt og tegnet forud for omlægningen af Søndermarken til landskabeligt anlæg omkring 1785 fremgår det, at haven bibeholdt strukturen med de tre hovedalléer og de mindre sidealléer. Undtaget her fra er et område langs Roskildevej, hvor vi i dag finder Norske Parti, og et område i havens sydøstligste hjørne, kaldet Sibirien.

I 1785 påbegyndtes en omlægning af Søndermarken.<sup>2</sup> Vi ved ikke præcist, hvem der tog initiativet til omlægning af haven, men vi ved, at omlægningen blev igangsat af gartner C.F. Schmidt. Med afsæt i Søndermarkens indretning som barokhave havde Schmidt i 1779 beskrevet en omlægning efter engelsk smag, hvor haven skulle indrettes med slyngede stier, kanaler og mindre bygningsværker. Planen fra 1779 blev aldrig iværksat, og vi har ikke fundet den plan, der har dannet grundlag for den omlægning, der reelt fandt sted. Men faktum er, at Søndermarken blev omlagt med slyngede spadserestier, nyindretning af busketter, jordarbejder, opførelse af lystbygninger og strategisk placerede bænke. Arbejdet blev siden overtaget af gartner M.F. Voigt, som var svoger til og uddannet af Schmidt.

Omlægningen respekterede hovedakserne i haven. De store alléer bibeholdtes, men blev sløret ved en omlægning af stisystemet samt flere plantninger. I resten af haven blev træer fældet, hvor de stod i vejen for de nye slyngede stier. Ideen var at etablere kig ud til det åbne landskab omkring haven eller at danne åbne sletter, der sammen med skovbevoksningerne kunne skabe afveksling. Desuden skulle der indarbejdes en række scenerier i haven, der med sit kuperede terræn egnede sig fortrinligt til at blive omlagt i den nye stil.



Opmåling dateret 1814 af Frederiksberg Have og Søndermarken.

Arbejderne i Søndermarken varede omkring 10 år. Det var særligt i de første år, at der også blev bygget, men flertallet af disse konstruktioner er senere forsvundet. Således indeholdt haven en kildegrotte (anlagt 1785-87), et kinesisk lysthus (1787), en eremithytte (1787), et favnbrændehus (efter 1787) og et norsk hus (efter 1788) med en bro. Senere tilkom Prinsesse Carolines lysthus (1801), et rundtempel (1803) samt et nyt kinesisk lysthus (1803). I det område, der i dag kendes som Sibirien, anlagdes et kanalsystem med vandtilførsel fra flere dele af haven, herunder Kildegrotten. I Sibirien blev der bygget en række broer og et stenhus (1803) til kaninhold.<sup>3</sup> Efter havens omlægning opførtes flere bygninger; således endnu en prinsessehave med et mindre bygningsværk og den lille Kuglehytte, der antages at være opført i perioden 1805-25.

Landkadetternes opmåling af København fra 1814 omfatter en detaljeret opmåling af Søndermarken og Frederiksberg Have, og heraf fremgår Søndermarkens endelige udformning efter omlægningen. De tre alléer – gåsefodsmønsteret – danner fortsat grundstrukturen, alle øvrige stier er slyngede, og flere åbne partier er indarbejdet i den ellers tætte skovplantning. Der er tydeligvis arbejdet med kig fra haven ud i det omkringliggende landskab. Desuden fremgår det, hvor flere af de nye bygninger blev placeret. På kortet kan vi genfinde

Chinesisk Lysthuus, Eremithytten, Favnetræhuus og Norske Huus. Desuden ses en høj med en bygning navngivet Templet. Kildegrotten er markeret som et sted, hvor vandet løber igennem, men ikke navngivet på planen. Flere steder angives placering af bænke og mindre broer, primært i Sibirien, ligesom en mindre bygning er placeret oven for bakken mod Pile Allé. Der er formentlig tale om Kuglehytten. Foran slottet er desuden et parterre som udgangspunkt for alléerne.

I 1826 udkom Johann Ernst Christian Walters Prospekter af Søndermarken eller Kiöbenhavn og Omegn. Her er flere af de nævnte bygninger gengivet. Takket være dette album kender vi bygningsværkernes udseende. Flere har været gjort af forhåndenværende materialer og uden fundamenter eller andet, der har efterladt sig spor. Således fremgår det af Walters prospektværk, at prinsessehaverne og Eremithytten ser meget skrøbelige ud, som var de bygget af bambus eller tynde grene og tækket med tørt græs.

Indtil 1852 var Søndermarken reserveret de på Frederiksberg Slot residerende. Herefter blev haven åbnet for offentligheden og snart et yndet sted at afholde markeder, tivoli og større politiske arrangementer. Frem til 1947 afholdtes årlige Grundlovsarrangementer, dog ikke under krigen. Søndermarken var den folkelige have, hvor Frederiksberg Have blev foretrukket af det bedre borgerskab. Siden forsvandt de mange arrangementer fra haven, og i stedet blev det Fælledparken (anlagt 1909-14), der kunne samle tusindvis af mennesker. Her var de store, åbne plæner netop egnede til folkefester.

## Søndermarkens fremtid

Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme udarbejder perspektiv- og udviklingsplaner for de haver, styrelsen administrerer, og i planen for Søndermarken (2005) blev det konstateret, at Søndermarkens værdi som historisk anlæg var begrænset. Begrundelsen var, at havens omlægning aldrig var blevet afsluttet, og at værdien af henholdsvis barokanlægget og den landskabelige have ikke syntes enestående i dansk havekunst. Desuden blev det påpeget, at de fleste af havens bygningsværker og scenerier var gået tabt, og at disse elementer ikke syntes at have en sådan arkitektonisk kvalitet, at en rekonstruktion syntes interessant.

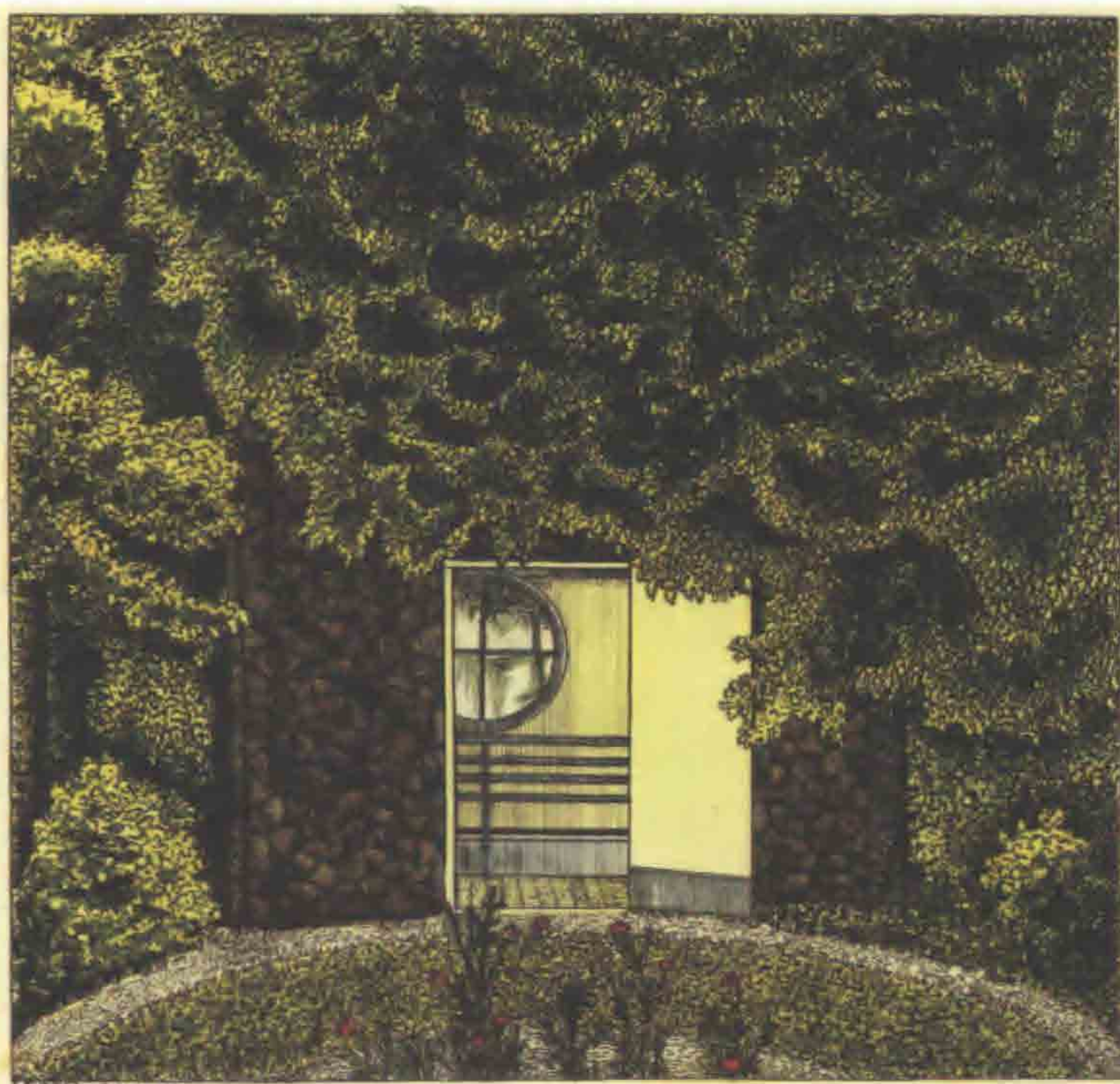
Til forskel her fra anses Frederiksberg Have for at være et mønstereksempel på en succesfuld omlægning til den landskabelige stil. Denne omlægning påbegyndtes 1798 på baggrund af slotsgartner Peter Petersens plan.

Imidlertid rummer Søndermarkens historie flere elementer, der er interessante i relation til den landskabelige haves udvikling i Danmark. For det første synes Søndermarken at være én af de første kongelige haver, der blev omlagt til den nye stil. Havens terræn indbød til flere typer scenerier og oplevelser, end det var muligt i Frederiksberg Have, der ligger på relativt fladt terræn. Haven blev anlagt som udsparinger i skovparceller, og arbejdet med kig fra haven ud til det omkringliggende landbrugsland har været omfattende. Der har derfor været mange eksempler på "lånte landskaber" i Søndermarken, hvilket vi ikke finder i planen for Frederiksberg Have. Ligeledes synes den relativt enkle struktur i haven interessant, når man betænker senere landskabelige anlægs kompleksitet. Selvom det ikke synes muligt at genskabe oplevelsen af "lånte landskaber", rummer Søndermarken adskillige bevaringsværdier.

Frederiksberg Have har årligt 3 mio. besøgende. Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme ønskede at flytte nogle af de mange besøg over til Søndermarken. Projekt Liv & Lys blev udviklet for genetablere nogle af de fortællinger, der tidligere har kendetegnet Søndermarken, give haven et kvalitetsløft og samtidig invitere flere brugere til haven. Disse pointer var hovedelementerne i den restaureringsfaglige tilgang.

## Genopførelse af bygninger

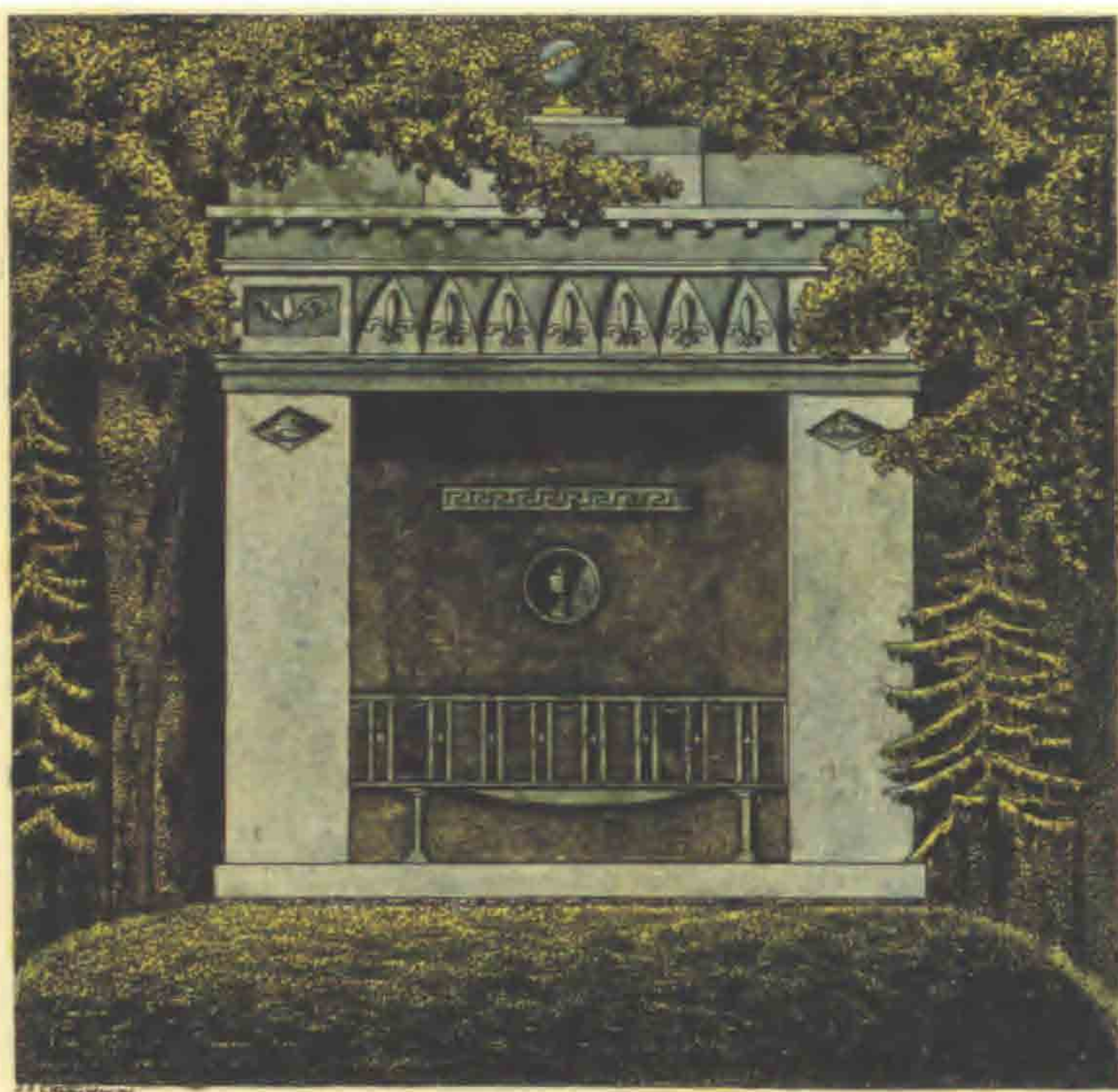
Over en årrække var Søndermarkens bygningsværker forsvundet. Vi ved ikke præcist hvornår. Tilbage står Norske Hus, en reminiscens af Den Kinesiske Pavillon (ikke den oprindelige) samt Kildegrotten. Disse tre bygninger har alle deres oprindelse i perioden fra 1785. Enkelte nye bygninger er kommet til senere, og disse findes stadig. I 1915 blev Bjælkehuset, der i dag huser en smørrebrødsrestaurant, bygget. Mindehøjen blev anlagt i 1924 som et mindesmærke over de, der udvandrede. Mindehøjen er udformet af billedhuggeren Anders Bundgaard efter skabelon for en typisk oldtidshøj. Højen indeholder et cirkelformet rum med en statue af Moder Jord med to børn på armen. Mindehøjen er placeret næsten dér, hvor vi antager, at Kuglehytten oprindeligt var placeret. Ewalds Bøg er placeret i det område, hvor Favnbrændehuset tidligere har stået. Ewalds Bøg er en mindre pagode med stråtag rejst på en stamme af et udgået træ, hvor digteren Johannes Ewald (1743–81) siges at have skrevet 'Kong Christian'. Vi kender ikke det præcise årstal for den lille pagodes opførelse.



Favnbrændehuset i Søndermarken, gengivet efter Johann Ernst Christian Walters Prospekter af Søndermarken eller Kiöbenhavn og Omegn, 1826.



Det nyopførte Favnbrændehus i Søndermarken.



Kuglehytten i Søndermarken, gengivet efter Johann Ernst Christian Walters  
Prospekter af Søndermarken eller Kiöbenhavn og Omegn, 1826.

I forbindelse med projekt Liv & Lys blev det besluttet at opføre Kuglehytten, Eremithytten og Favnbrændehuset, samt at fortolke reminiscenserne af Den Kinesiske Pavillon. Bygningerne placeres, hvor de er gengivet på Landkadetternes plan fra 1814, bortset fra Favnbrændehuset, da det oprindeligt var placeret i et område af haven, hvor nu serveringsstedet Bjælkehuset samt Ewalds Bøg står. Favnbrændehuset placeres i stedet i en del af haven, hvor der ikke tidligere har været bygninger – i den nordlige del af haven, mellem Norske Hus og Springvandsplænen. Her findes stadig en materialeplads, som så opgives, og arealet bliver igen del af haven.

## Kuglehytten

En af de bygninger, vi har valgt at genbygge, er Kuglehytten. I Walters prospektsamling ses Kuglehytten i Søndermarken. Bygningen kan bedst karakteriseres som en slags overdækket bænk, på engelsk gerne kaldet et seat. Ifølge Walter var der tale om en klassicistisk bygning





Den nyopførte Kuglehytte i Søndermarken.

med udsmykninger på gesims og bagvæg, på det flade tag en kugle på en opsats. Bygningen ses placeret på en lille høj, omgivet af tæt beplantning med både løv- og nåletræer.

Hvis ikke Walter havde navngivet konstruktionen Kugle-hytten, var det næppe blevet identificeret som dette værk. Der er hverken meget kugle eller hytte over bygningsværket. Vi antager, at kuglen på toppen er en globus, og at bygningsværket dermed er skabt til ære for handel og søfart, svarende til en obelisk eller en familiesøjle i andre landskabelige anlæg. Funktionaliteten i bygningsværket har været den overdækkede bænk. Det har alene haft en forside; hverken siderne eller bagsiden har været synlige eller interessante.

Udgangspunktet for fortolkningen af bygningsværket har været Walters prospekt. Hvor der ikke tidligere var en indgang fra hjørnet Pile Allé/Roskildevej, er dette en af de primære adgangsveje til haven i dag. Bygningen ville blive meget tydeligt set fra denne indgang, hvorfor det var væsentligt, at en ny Kuglehytte skulle placeres, så der kunne skabes et eget rum, ligesom det ses på planen udført i 1814. Vi

har valgt at dreje bygningsværket en smule, så det kan skimtes fra indgangen. Dog vender bygningsværket lidt siden til, hvorved vi undgår at skabe en ny akse i haven, og der plantes mellem indgang og bygning, så denne ikke opleves som et point de vue fra indgangen.

Kuglehytten er placeret på et højdepunkt i et område, hvor terrænforskellene er tydelige. På Walters stik er Kuglehytten yderligere placeret på en høj for at fremhæve bygningens form. Derfor blev det besluttet at arbejde med en relativt smal bygningskrop, der yderligere synes at fremhæve havens terræn. Det var ligeledes et ønske at fastholde den klassicistiske stil, som også kendetegner flere tilsvarende konstruktioner i andre landskabelige haver.

Bygningen, tegnet af arkitekterne Rubow og Galster, er en nyfortolkning i teglsten, træ og glas af et klassisk seat. Som den oprindelige Kuglehytte prydes konstruktionen af to søjler fortil. Taget er udformet som et saddetag i glas. Dermed bliver det muligt, under ophold i bygningen, at se op i de mægtige trækroner, som hytten ligesom putter sig mellem, og her få en ny oplevelse og dimension på Søndermarken. Der refereres til Kuglen i en udsparring i bagvæggen. Om dagen vil den opleves som et vindue mod havens grønne træer. Om aftenen vil et svagt lys, der er monteret på underste spær i tagkonstruktionen, antyde bygningens bagvæg. Dermed markeres placeringen af bygningsværket også i de mørke timer, hvor havens stier er oplyst på bevægelsesruten. Da vil Kuglen opleves som et element, hvor lyset falder ud.

I stedet for at pudse bygningen, som det ifølge Walters stik oprindeligt var gjort, har vi ladet den smukke sten Kolumba fra Petersen Tegl komme til sin ret. Elementer fra 'seats' i haverne Eutin, Bramham og Wörlitz genfindes. Kuglehytten favner således dette særlige motiv, og formidlingen af Søndermarkens historie som landskabeligt haveanlæg relateres til udviklingen i andre haver i Europa.<sup>4</sup>

## Norske Parti

Norske Parti med hus og bro var et særligt sceneri i Søndermarkens landskabelige have. Det blev etableret i et område af haven, hvor der tidligere var gravet efter grus eller ler, og hvor der henlå en firkantet sø med stejle skrånninger. Dette område blev omdannet til Norske Parti, og Norske Hus og Norske Bro blev tilføjet for at understøtte illusionen om Norge. Oprindeligt var der kun en enkelt sø i bunden af råstofgraven, men som en del af sceneriet blev der etableret to søer i hver sin kote, og søen fik den form, vi genfinder i dag.



Norske Parti i Søndermarken, gengivet efter Johann Ernst Christian Walters  
Prospekter af Søndermarken eller Kiöbenhavn og Omegn, 1826.

Norske Bro forfaldt og er genbygget flere gange med lidt forskellige udformninger. Dette ses på de mange tegninger, malerier og fotografier, der er taget på stedet og publiceret som eksempelvis postkort.<sup>5</sup> I perioder har broens sider været lavet af forhåndenværende grene fra havens træer, og dermed haft et meget rustikt præg, mens broen i andre perioder har været mere regulær og gjort af tømmer i større dimensioner. Det lader til, at broen oprindeligt har været stejl, med et spidst toppunkt, og at denne udformning forblev den samme gennem tiden. Det har utvivlsomt været lidt af et sus at komme op på broen og se Norske Hus, mens man samtidig kunne se ned på søen. En ekstra effekt bestod i, at de to søer var forbundet ved en fos.

For at genskabe Norske Parti har det været en del af Projekt Liv & Lys at genbygge Norske Bro, formidle overgangen mellem Norske Hus og Norske Parti, indplante i Norske Parti og genskabe et stisystem i området, så man får oplevelsen af den helt særlige stemning, når man bevæger sig ind mellem træerne. Bevarede tegninger af Norske Bro fra 1949 viser en bro med samme udformning som den, vi ser i Walters



Norske Parti i Søndermarken fotograferet umiddelbart før istandsættelsen i f.m. projekt Liv & Lys.

prospekter fra Søndermarken fra 1826. Dog er broens sidestykker her ikke lavet af grene fra skoven, men af tømmerstykker – markeret som kryds mellem de lodrette stolper, der holder håndlisten. Fra Norske Bro stod alene fundamenterne i beton tilbage. De markerede broens tidligere placering. Fundamenterne er bibeholdt og brugt som støttepunkter for den nybyggede bro. Broen er bygget efter tegningerne, men der er sat volierenet i åbningerne mellem de markerede kryds, for at broen kan opfylde sikkerhedskravene i nutidig byggelovgivning.

I 1960erne blev Norske Sø drænet med de klassiske lerdræn, vi kender fra landbruget. Siden slammede drænene til, og de to kilder, der løber til Norske Sø, fyldte igen området med vand. I 2003 forsøgte en oprensning af søen, der på det tidspunkt var groet til med siv, men man fik ikke gravet dybt nok, og søen groede hurtigt til igen. Nu er søen oprenset, og i midten er søen over 1 m. dyb. Det betyder, at den de fleste vintre ikke vil bundfryse, og herved er der større chance for,



Norske Parti i Søndermarken fotograferet umiddelbart  
 efter istandsættelsen i f.m. projekt Liv & Lys.

at alle de insekter og dyr, der lever i søen, overlever og kan være med til at holde søen levende. Tilsvarende vil sivene dårligere kunne få fat og igen lade søen gro til. For at sikre en god iltning af vandet er der monteret en pumpe, der trækker vandet fra den nederste sø og pumper det til den øverste. Dermed skabes endnu en oplevelse, idet vandet løber under broen, giver lyd og smukke billeder, samt sikrer iltning.

I området er der genplantet en del træer og buske. Der er valgt arter, som oprindeligt var plantet i området, men som siden er gået til, og der er valgt arter, som understøtter oplevelsen af det norske sceneri, nåletræer og birk. Der er også indplantet arter, som i højere grad understøtter naturindholdet i området, såsom slåen, tjørn, mirabel og weichsel. Det skyldes, at Norske Parti er mere end et sceneri i en historisk have. Norske Parti er ifølge Naturbeskyttelsesloven klassificeret som et § 3-område og anvendes af Frederiksberg Kommunes

naturvejledere i den daglige formidling til skoler, institutioner og familier, der kommer i haven. Naturvejlederne har base i Norske Hus. Herved er området nyttiggjort til umiddelbar gavn for de, der får chancen at gå ud med gummistøvler og fiskenet.

## Afslutning

Adam Oehlenschläger (1779-1850) havde særlig adgang til Frederiksberg Have og Søndermarken. Hans far var slotsforvalter og havde nøgle til den ellers aflåste have. I 1817 skrev Oehlenschläger digtet 'Søndermarken' og berettede om de enkelte elementer i haven og beskrev sine oplevelser:

"(...) Hulde Skov, du stille Have,  
Med dit Bladehang!  
Dig, min Barndoms bedste Gave,  
Skylder jeg en Sang.  
Ene her ved Askens Stamme  
Vil jeg Lyren slaae,  
Medens Solens sidste Flamme  
Svinder i det Blaae. (...)"

I formidlingen af havens historie henviser vi til Oehlenschläger og til-  
deler ham igen en stemme, der fortæller om romantikken, om frihed-  
sidealer og om havekunsten som en frisættelse af naturen fra de stram-  
me tøjler, der dominerede den barokke havestil.

Som romantisk, landskabeligt anlæg har Søndermarken betyde-  
lige bevaringsværdier. Men eftersom mange af havens scenerier er  
forsvundet gennem tiden, er det især fortællingen om haven – frem  
for havens elementer i sig selv, der er bevaringsværdige. Projekt Liv &  
Lys i Søndermarken sigter derfor på at genfortælle havens historie ved  
at fokusere på havens ånd, og det i højere grad end at genbygge eller  
genskabe haven præcist som den fremstod efter omlægningen omkring  
1805. Søndermarkens historie er søgt genfortalt ud fra et nutidigt  
perspektiv. Havens brugsværdi og det oplevelsesmæssige aspekt er  
opprioriteret, og havens besøgende ledes gennem en række scenerier,  
der afspejler tidligere tiders udformning af Søndermarken. Der er  
fokuseret på det landskabelige haveanlæg i de største dele af haven,  
men den barokke sammenhæng mellem slot og have er fastholdt ved  
anlæggelsen af parterreanlægget foran slottet. Dermed understøttes

de tilbageværende alléer, og slottets placering som en del af Søndermarken er igen markeret.

Havens scenerier genetableres med afsæt i gamle plantelister. Nogle af de kig, der har været internt i haven, genskabes, og en række af de bygningsværker, der tidligere fandtes, rekonstrueres. Dele af havens stisystem er omlagt, så det i højere grad harmonerer med den oprindelige plan. Konsekvent omlægges stier fra asfalt til grus, og stierne placeres i tracéer, der understøtter oplevelsen af den landskabelige have. Med opførelsen af bygningsværker genfortælles endnu et aspekt af Søndermarkens historie som landskabeligt anlæg. Bygningerne indgår i havens scenerier og understøtter dermed oplevelsen. De er ikke rekonstrueret efter viden om den tidligere udformning, for kildematerialet har været for snævert. I stedet er valgt en fortolkning ud fra det givne materiale, kombineret med fortællinger der er forbundet med den landskabelige havetradition.

Projekt Liv & Lys er udviklet for at trække flere brugere til haven, gentolke havens scenerier og fortælle havens historie – for dermed at skabe nye oplevelser i den historiske have. Med bevægelsesruten og de kulturhistoriske motiver er der sat fokus på havens rekreative potentiale som et grønt rum midt i byen. Forhåbentlig vil de besøgende forundres og overraskes over havens indretning og de nye bygningsværker – og forstå, hvorfor Oehlenschläger priste netop Søndermarken så højt.

## Noter

1. <http://www.slke.dk/da/SlotteOgHaver/Slotte/FrederiksbergHaveOgSoendermarken/Soendermarken/livoglys.aspx>
2. Omlægningen er analyseret og beskrevet i en rapport af kunsthistorikeren Hanne Raabyemagle. Rapporten kan rekvireres hos SLKE.
3. I 1803 var der således, cf. rapporten nævnt i note 2, givet tilladelse til, "at der af Finanskassen ekstraordinært må udbetales 331 rdl til Opførelse af et Stenhus for Silkeharer". Der synes at have været tale om en fordanskning

af det engelske Silk Hare, vore dages angorakaniner.

4. Tak til arkitekterne Rubow og Galster for diskussioner om bygningens udformning og til kunsthistorikeren Hanne Raabyemagle for at fremvise garden seats i haverne Eutin og Wörlitz – og for at lede blikket mod andre seats, også i danske haver.

5. Cf. Det kongelige Biblioteks database, f.eks. <http://images.kb.dk/present?id=dt119080&sys=000000000&bas=kbb01>

FLEMMING KRUSE

# Historisk Botanisk Have i Vordingborg

Historisk Botanisk Have i Vordingborg er en dejlig have. Her kan man se, hvordan dansk havekunst kunne tage sig ud i midten af 1600-tallet. Haven illustrerer den ældste danske havebog, Hans Rasmussøns *Blocks Horticultura Danica* (1647), og man kan se og dufte, hvilke urter der blev dyrket dengang. Endelig er haven et monument over G.N. Brandt og hans bestræbelser i dansk havekunst i begyndelsen af 1920'erne. Alle disse forhold gør haven unik i havebrugshistorisk og havekunstnerisk sammenhæng.

## Havens historie og baggrund

Initiativet til anlæggelsen af en "historisk have" ved Vordingborg Slotsruin skyldes G.N. Brandt, som efter henvendelse fra Turistforeningen i Vordingborg var blevet bedt om at give råd og vejledning til ordning af ruinpladsen i Vordingborg. I en betænkning fra 1919 redegjorde han for de forhold, der kunne gøre stedet velordnet, stemningsfuldt og hyggeligt, herunder anlæggelse af en historisk have.

Stedet for den "historiske have" blev udset til et afgrænset, forsænket hjørne af terrænet, hvor der i forvejen lå en have. "Det lukkede haverum, den passende størrelse, de gode læ- og jordbundsforhold, hældningen mod syd, de ærværdige træer, den særlige charme som indhegningen af ruinmuren og det gamle stengærde giver, den ejendommelige høje beliggenhed som hængende have, den smukke udsigt og omgivelserne, – alt dette gør, at det vil være umuligt at finde en plads bedre egnet til dette formål".<sup>1</sup>

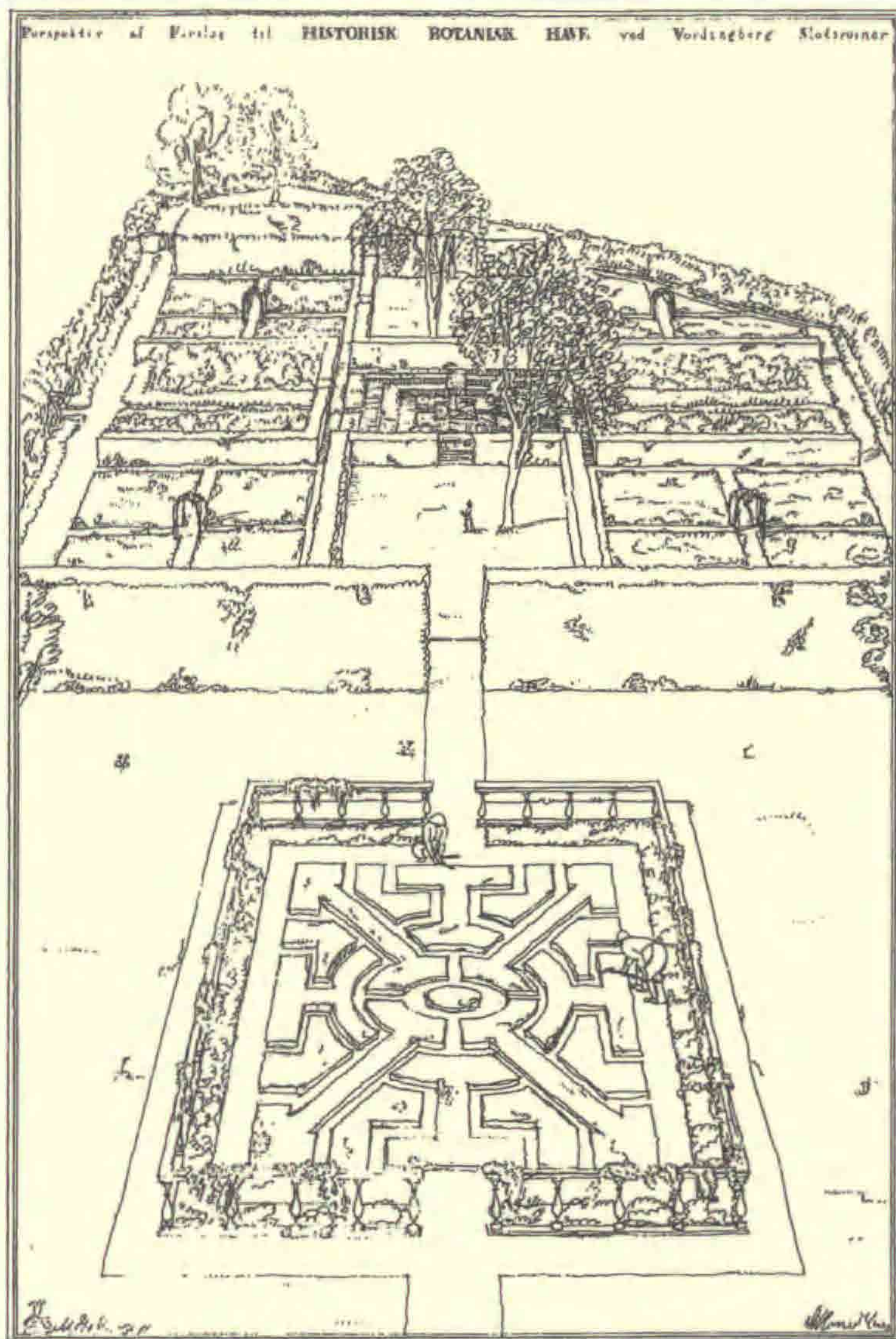
Haven blev i 1921 udført i overensstemmelse med Brandts planer og fik navnet Historisk Botanisk Have i Vordingborg. Havens anlæg



FLEMMING KRUSE · naturchef og stadsgartner · Vordingborg Kommune  
flkr@vordingborg.dk



kostede 10.000 kr., som blev skaffet af Vordingborg Byråd og Turistforeningen. Arbejdet med havens anlæggelse blev lagt i hænderne på den "bekendte, kundskabsrige Gartner Hansen på Oringe".<sup>2</sup> Historisk Botanisk Have er på 2200 m<sup>2</sup>.<sup>3</sup>



Historisk Botanisk Have i Vordingborg. Perspektiv tegnet af arkitekten Fritz Schlegel, 1919. Idéen til og selve udformningen af haven var G.N. Brandts værk.

## Havens pleje

At pleje og udvikle en have som Historisk Botanisk Have er en krævende opgave, hvis haven skal leve op til målsætningen om at være en historisk undervisningshave. Haven skal gennem sin udformning vise, hvorledes en renæssancehave kunne tage sig ud med hække, gange, inventar og ikke mindst rigdommen af historiske planter. Det er ikke en opgave, som kan løses af hvem som helst, – haven skal se ud, som passes den af selveste "den gamle gartner".

Havens pasning har gennem tiderne været et problem. Willy Hansen skriver i *Havekunst* i 1942, kun 20 år efter havens indvielse, om sit skuffende gensyn med haven: "Hvis man i en del aar ikke har set den, vil gensynet let kunne blive noget trist. Det kan desværre ikke nægtes, at den er blevet ringere. Det er som det kniber med pasningen,....".<sup>4</sup> I 1944 fik Vordingborg sin første stadsgartner, Mogens Klintø, og med ham ved roret fik haven i en lang årrække den nødvendige opmærksomhed.

I begyndelsen 1980erne var haven sunket ned i glemslen og fremtrådte som et trist anlæg for udplantningsplanter og stort set berøvet de karakteristiske hække, buksbomparterret og den historiske plantsamling. Kulturbedenes buksbomhække var udskiftet med brostenskanter, sat i beton, der knap levnede plads til levende planter. Havens ve og vel var overladt til tilfældige langtidsledige. Det var vist det laveste niveau i havens levetid.

Denne situation var udgangspunktet ved min ansættelse som stadsgartner i 1985, og det var naturligvis ikke en situation, der straks lod sig ændre. Pengene og ressourcerne var små. Min interesse for haven var dog vakt, og jeg begyndte at tale havens sag ved alle mulige anledninger. Snart fornemmede jeg en stigende interesse for haven og dens potentiale hos byens borgere, kommunalbestyrelsen og ikke mindst personalet i parkafdelingen. Efter et par år var der skabt interesse for at genoprette haven og tilføre den de penge og arbejdstimer, der skulle til for at vende udviklingen.

Havens usædvanlige planterigdom og særlige pleje stiller store krav til gartnerens plantekendskab og gartneriske håndlag. Håndteringen af de 1-årige og 2-årige arter kræver kendskab til kimplanternes udseende, så de ikke udryddes, når bedene renholdes. Omplantning af stauder og andre flerårige urter kræver også erfaring og et godt håndlag. Klipping af havens hække stiller krav om rettidighed og præcision, der ikke er hverdag i kommunale grønne områder. I dag plejes

og udvikles Historisk Botanisk Have af Natursekretariatets lille stab af gartnere, i et tæt samarbejde med administrationens parkforvaltere, ud fra en fælles opfattelse af havens ide og mål.

Det er fortsat en udfordring at reservere de ressourcer, som kræves til havens ordentlige drift. Vordingborg Kommune er, som en af landets udkantskommuner, under et stort økonomisk pres. Det er dog endnu lykkedes at overbevise kommunalbestyrelsen om det fornuftige i at satse på det grønne miljø og turisme. Historisk Botanisk Have indgår i kommunens grønne planlægning, der er udarbejdet en driftsplan, og der er afsat økonomi. For at opretholde det rette niveau i plejen afsætter vi fra marts til oktober i gennemsnit 15 ugentlige arbejdstimer til "den gamle gartner", plus ekstra når taks- og buksbomhække skal klippes. Trods alt en overkommelig investering for en kommune med 46.000 indbyggere.

## Urtebedene

Af Brandts betænkning om en "historisk have" i Vordingborg fremgår det klart, at det er "Plantesamlingen, der er det afgørende ...". Det er her vi kan se "de gamle Almueplanter, der har været i Kulturens, Skønhedens og Lægekunstens tjeneste i Generationer".<sup>5</sup>

Desværre eksisterer der ikke en planteliste for urtebedene fra Brandts hånd. Vi har derfor sammensat en planteliste ud fra en tolkning af det historiske aspekt, studier af samtidige "historiske haver" og efter Brandts egen hensigt med haven: "at skabe en vis gammeldags stemning". Det har ved udarbejdelsen af plantelisten været et udgangspunkt, at de udvalgte planter skulle repræsentere "en god historie".

Vores største inspiration til havens plantesamling har været V.J. Brøndegaards Folk og flora (1987, 2.udgave). Det er et storslået, etnobotanisk værk om forholdet mellem Danmarks vegetation og befolkningen. Værket rummer systematisk indsamlet viden om vildtvoksende og dyrkede planters historie, deres folkelige navne, anvendelse til fester og højtider, som lægemidler, skikke, sagn og tro. Herudover rummer Historisk Samfund for Præstø Amt fra årene 1957 – 1961 og Lolland Falsters Historiske Samfunds Årbog for 1957 spændende etnobotaniske beskrivelser. Endelig har Johan Lange i en række skrifter beriget os med viden om "de gamle Almueplanter". Blandt moderne beskrivelser er det naturligvis ikke til at komme udenom Bernt Løjtnants værdifulde bidrag til vores viden om historiske planter.



Historisk Botanisk Have, her set fra længdeaksens nordlige ende, har indgang fra Slotstorvet og fra stisystemet på selve borgterrænet.



Inden for havens beskyttende mure og de skarpt klippede hække har gartnerne travlt med klargøring, pasning og pleje, samt fortsat udvikling af den historiske have.

De nævnte plantebeskrivelser er på hver deres måde med til at levendegøre havens plantesamling. Vi har naturligvis vores favoritter, når historien skal fortælles. Lad mig nævne nogle af mine egne: Pigæble, Sevenbom, Bulmeurt, Alrunerod, Galnebær, Sankt Hans Urt, Lancet Vejbred, Lægebaldrian, Prikbladet Perikon, Ambra, Have-Malurt, Filtbladet Kongelys, Mesterrod, Peberrod og Kvan. Det er alle sammen planter, der kan give tilhørerne gys og grin, men også viden om og respekt for den historiske planteverden.

Urtebedene følger i deres inddeling den gamle "Kvadratur". De består af fire kvarterer, hvor der dyrkes historiske nytteplanter. De fire kvarterer har hver deres temaer omkring giftplanter, køkkenurter, krydderurter, duftplanter m.v. Alle urtebedene er afgrænset af buksbomhække. Beplantningen består af både enårige og toårige planter, stauder, buske, slyngplanter, løg og knolde. For at styre arbejdet med plantesamlingen, er urtebedene opdelt meget systematisk. Vi har prioriteret, at alle planter har god plads og gode naboer, så havens besøgende har de bedste betingelser for at opleve plantesamlingen. Vi forfølger ikke bevidst nogen botanisk systematik i sammensætningen af planter. I urtebedene dyrkes i alt 140 arter. Se planteliste for havens urtebede.

Dyrkning af de historiske planter er en stadig udfordring for gartnerne. Mange af planterne er vanskelige at dyrke, fordi de spirer dårligt eller langsomt. Prydværdien kan også være kortvarig. Mange af de en- og toårige planter sår sig selv i bedene, men for at opretholde plantesamlingen høster vi normalt frø hvert efterår, som sås ud om foråret. Nogle af planterne gør jorden træt i løbet af nogle få år. F.eks. bliver bulmeurten for hvert år mindre og mindre, indtil jorden udskiftes. På grund af bedenes opdeling, skiltning og foldere m.v. er et sædskifte ikke praktisk for os, selvom det kunne løse mange problemer med dyrkningen. Det er en stor opgave at holde dyrkningsjorden i en god kultur. Jordens frodighed søges opretholdt med komposteret kogødning og kultivering.

Vi accepterer, at havens gæster høster lidt frø til den hjemlige plantesamling. Det er en udmærket måde at sprede kendskab og interesse for de historiske planter. Vi har også kendskab til gæster, der hvert år kommer sejlene til Vordingborg, og som opsøger haven for at høste lidt purløg til en æggekage eller lidt grønt fra vores krydderurter. Tyveri fra haven sker meget sjældent, men i år mistede vi en alrunerod. Den blev revet op af jorden, formentlig stjålet af en lokal kender med bivoks i ørene og en stor sort hund. Vi fandt i hvert fald ikke tyven død i haven.

## Blomster i haven

Centralt i Historisk Botanisk Have ligger Lavendelhaven som en labyrint omkring det gamle solur fra 1921. Dette haverum er en oplevelse på en sommerdag hvor lavendlerne blomstrer og fylder rummet med deres duft.

På begge sider af Lavendelhaven ligger en lille blomsterhave. I en lang årrække blev blomsterhaverne tilplantet med en samling af gamle fuchsiaer fra kommunens gartneri. Det var ikke en løsning, vi fandt rigtig for den gamle have, så i 2000 bad vi landskabsarkitekt Jane Schul om at sammensætte en beplantning af historiske stauder fra 1600-tallet. Stauderne har siden fyldt de smukke, hækomkransede rum med farve, duft og liv fra forsommer til sensommer

Blomsterhaverne består af fire bede, der er tilplantet parvist identiske, men spejlvendt, og placeret lidt forskelligt mod øst og vest. Planterne er udvalgt, så de stiller nogenlunde samme krav til jordbund og lys, og som farvemæssigt passer sammen. Farverne er hvide, gule, blå og violette. Se planteliste for blomsterhaver.

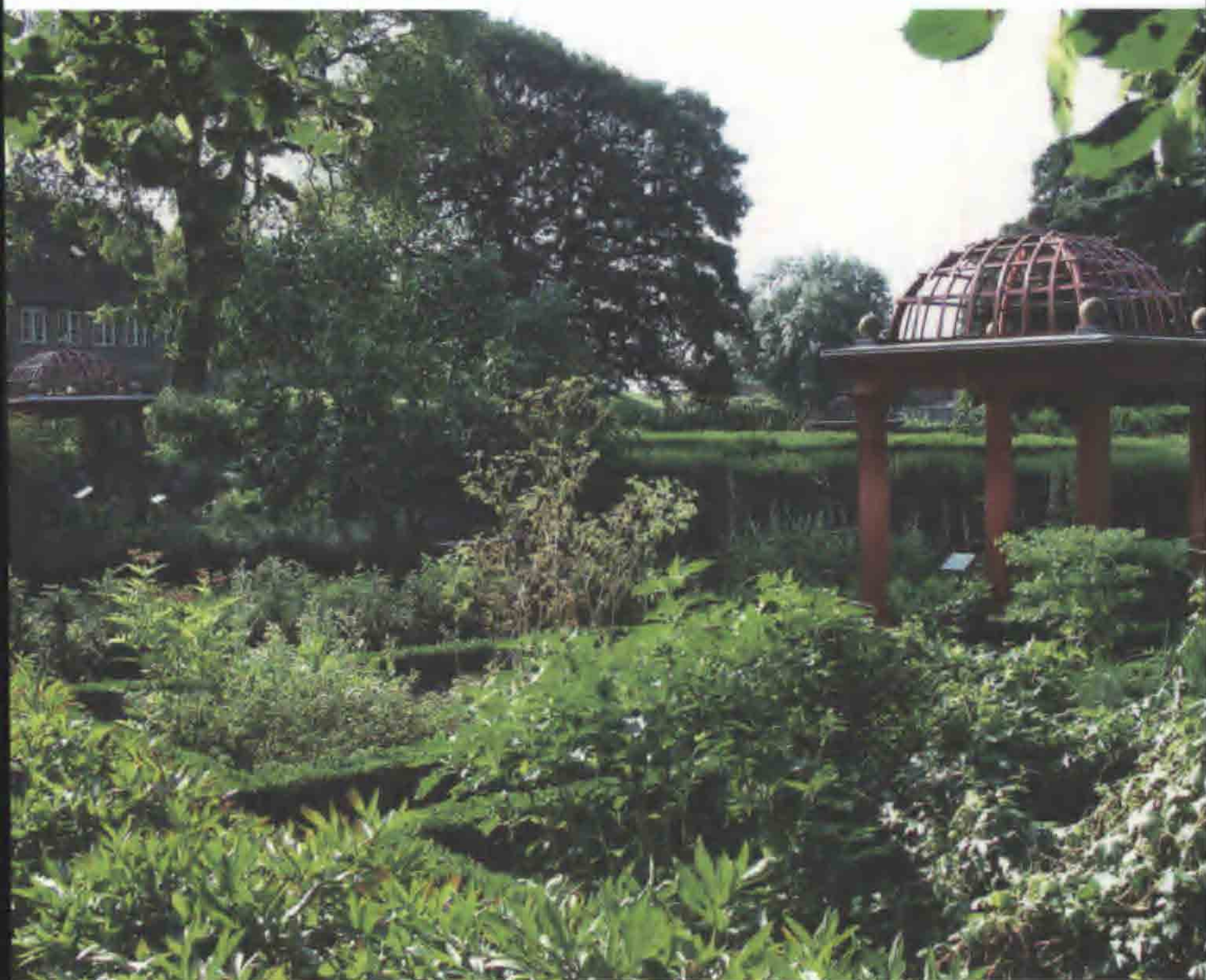
De oprindeligt anvendte planter er overvejende rene botaniske arter, men da de ikke alle dyrkes længere, er der valgt sorter, der ligner de botaniske arter mest. Med tilplantningen af blomsterbedene med historiske stauder blev der føjet endnu en oplevelse og formidlingsmulighed til haven. Stauderne overvintrer med deres toppe og klippes først ned på Dronningens fødselsdag den 16. april.

Af andre blomster i haven skal nævnes stauderabatterne på begge sider af buksbomhaven med Citrongul Daglilje, *Hemerocallis citrina*, og Haveiris, *Iris germanica*, samt hækkene af Bonderoser, *Paeonia officinalis*, der afgrænser de to nordligste kvarterer. Herudover rummer urtebedene og stengærdet forskellige blomstrende planter.

## Inventar

Haven rummer en del inventar, såsom bænke, låger, solur, lysthuse, rækværk m.v., der på afgørende måde er med til at give den "gammeldags" stemning i haven. Alt er udført efter de originale tegninger fra havens anlæg.

Havens bænke har en særlig historie. Der blev til haven tegnet tre særlige bænke, men de blev aldrig udført ved havens anlæggelse i 1921. Der manglede sikkert penge. Først ved havens reovering i 1996 lykkedes det at skaffe pengene og få en dygtig, lokal snedker til at frem-



Buksbomhavens plan er lånt fra Danmarks ældste havebog,  
*Horticultura Danica*, 1647.

stille bænkenene. Resultatet blev fantastisk, og da bænkenene var på plads (grundigt fastgjort), var det, som havde de altid stået i haven.

Også lysthusene, der markerer korsgangene i urtebedene, har en særlig historie. De trængte ved havens renovering i 1996 til en istandsættelse, men prisen for en renovering oversteg vores formåen. Lysthusene var trods alt bevaret og fremstod i deres oprindelige tilvirkning fra 1921. Stolperne af kerneeg og rammernes zinkinddækning havde modstået de mange års påvirkning. Redningen kom i 2003, hvor en arv fra en lokal haveelsker muliggjorde en istandsættelse af lysthusene. De fremtræder nu som nye og kan følge haven langt ind i dens næste århundrede.

Lysthusene er tiltænkt en beplantning med slyngplanter: Blåregn, Kaprifolie, Almindelig Vin og Tobakspibeplante. Både bænke og lysthuse er tegnet af arkitekten Fritz Schlegel.

## Havens restaurering og 75 års jubilæum

Siden midten af 1980erne er der løbende foretaget forskellige mindre arbejder og tiltag i haven for at bringe den tilbage til den oprindelige ide og det formål, som var G.N. Brandts vision. Til at begynde med blev genopretningen udført løbende, i forbindelse med den almindelige drift. Et år blev buksbommønsteret renoveret, et andet år blev de "forkerte" brostenskanter afløst af buksbom, og andre år blev stengærdet sat om.

Restaureringsarbejdet tog rigtig fart i 1995, for at haven kunne fremstå i sin oprindelige skikkelse ved 75-års jubilæet i 1996.<sup>6</sup> Planlægningen af restaureringsarbejdet blev overladt til landskabsarkitekt Andreas Bruun, Køge, der i en årrække forud havde fungeret som konsulent for Vordingborg Kommunes Parkafdeling.

Restaureringsarbejdet blev udført af Parkafdelingens egne gartnere og omfattede i hovedtræk takshækkene, belægninger, kantbede og kantplanter, hegn omkring Buksbomhaven, indgange og låger, en samlet plan for urtebedene samt bænke efter havens gamle tegninger. Alt stod klar til havens 75-års jubilæum ved Sankt Hans 1996.

Havens jubilæum blev fejret med flere arrangementer og kulminerede Sankt Hans Aften, da den lokale teatertrup Spektakulus optrådte og i fire fantastiske scener levendegjorde Heksen, Doktor Schnabel, Alruneroden og Alkymisten i den gamle have.

Historisk Botanisk Have er anlagt med bevidst inspiration fra urtegaardsmanden Hans Rasmussøns Blocks bog, *Horticultura Danica* fra 1647. Bogen er den ældste danske havebog og giver et levende indblik i 1600-tallets gartnerpraksis og havekunstneriske idealer. Fra bogen er bl.a. et buksbommønster overtaget, haven er inddelt efter den gamle "Kvadratur", der er opsat solskiver og bænke, og der dyrkes roser på et rækværk med guldkugler. Alt sammen for at skabe autenticitet, herunder den rette historiske karakter og stemning.

### Buksbomhaven

Buksbomhavens mønster er kopieret efter *Horticultura Danica* og repræsenterer i alt 170 meter buksbomhæk. Buksbomhaven blev genskabt i maj 1988. Den blev etableret med stiklinger, der blev stukket direkte i den veltilberedte jordbund. Arbejdet blev udført af to dygtige gartnere og tog tre dage. Stiklingerne blev klippet af en gammel buksbomhæk på Kastaniegården i Bakkebølle, øst for Vordingborg. De slog





Havens righoldige plantesamling var for G.N. Brandt dens særkende og stolthed. Især omkring Skt. Hans står mange af blomsterne i fuldt flor.

villigt rod og har nu i snart 25 år prydet haven. Buksbommønsteret klippes en gang om året, i april, inden knopperne bryder. Så står hækken stram og grøn hele sommeren.

Buksbommønsterets beplantning med udplantningsplanter har gennem årene givet anledning til diskussion og overvejelser blandt havens venner. En gruppe mener, at buksbommønsteret bør stå rent og uden forstyrrende blomster. En anden gruppe mener, at tilplantningen hvert år er et af havens højdepunkter. Havens administration har hidtil forsvaret den årlige tilplantning. Hvert år planlægges en ny beplantning, der afspejler temaet i kommunens blomsterprogram. Men vi har overvejet, om vi et år skal udskifte blomsterne med farvet grus og se havegæsternes reaktion på et sådant initiativ.

Buksbomhaven er omgivet af et rødmalet rækværk med guldkugler, som bænkenene og lysthusene tegnet af arkitekt Fritz Schlegel. Rækværket er beplantet med Centifolieroser i sorterne "Blanchefleur" og "Gros Chou de Hollande". En interessant detalje i perspektivtegningen af Buksbomhaven er de to gartnere, der ses i arbejde med saks og spade.<sup>7</sup> Figurerne minder med deres hatte, i type og arbejdsstilling,

så meget om Pieter Brueghels stik (1570) af gartnere på forårsarbejde i en have, at der næppe er tvivl om Fritz Schlegels inspirationskilde. Det er i øvrigt samme motiv, der i fyrre år har prydet forsiden på Havebrugshistorisk Selskabs årsskrift *Fra kvangård til humlekule*.

## Havens formidling

Historisk Botanisk Have er en undervisningshave. Det er slået fast i havens formål. Derfor har formidling og det pædagogiske aspekt en stor plads. Hensigten med haven er at skabe en ramme for en samling af gamle haveplanter af den slags som allerede i 1921 var dem "vore Bedsteforældre og vore Forfædre før dem har dyrket, og som nu er sjældent plantede og endnu sjældnere i Handelen"<sup>8</sup>. Havens formidling varetages på mange forskellige måder. De fleste besøgende møder skiltningen i haven. Ved ind- og udgange er der placeret skilte med et oversigtskort og en kort introduktion til haven. Ved alle urtebede er der placeret et skilt, der på et lille kort viser, hvilke planter der dyrkes hvor. Der er udarbejdet en lille 5-fløjet folder, der lidt mere indgående fortæller om haven og dens plantesamling. Der gives en beskrivelse af Læge-Stokrose og Bulmeurt som eksempler på havens historiske plantesamling.

Den bedste formidling er dog den, der sker direkte til et interesseret publikum. Her kan, afhængig af publikums interesse, fortælles om G.N. Brandt, havens historie og ikke mindst om de mange spændende planter. Vordingborg Kommune tilbyder hvert år et antal rundvisninger i haven, men de fleste ture er bestilt af interesserede grupper.

Hvert år holder Vordingborg Kommune Sankt Hans Aften på borgterrænet. Lige netop den aften er den store formidlingsaften i Historisk Botanisk Have. På lige netop dette tidspunkt af året har havens urter deres stærkeste virkning, og planternes overnaturlige kræfter lader sig afprøve. Vi kan fortælle om hekse og troldkarle, og vi kan vise ingredienserne i heksens flyvesalve: valmuesaft, natskygge, pigæble, skarntyde og bulmeurt. Kød fra et nyfødt barn må de gysende gæster selv tænke sig til. Vi kan også berette om heksene, der videreførte oldtidens urtemedicinske virksomhed og indsamlede de planter, de skulle bruge, eller dyrkede dem et hemmeligt sted, – Heksens Urtehave. Heksene havde tiltro til deres evner til at forholde sig til ulykker og sygdom, i en kombination af trylleformularer og urtemedicinsk behandling. Vi bidrager endvidere til at udbrede kendskabet til haven gennem artikler i aviser, blade og tidsskrifter.

## Fremtiden

Historisk Botanisk Have nærmer sig sit 100 års jubilæum i 2021. Set ud fra havens udvikling den seneste årrække er der grund til at se lyst på havens fremtid. Haven er kendt og anerkendt, og den indtager en central plads i kommunens planlægning. Haven er i en god tilstand.

I september 2013 indvies Danmarks Borgcenter på Vordingborgs gamle borgterræn. Borgcenteret skal forske i og formidle Danmarks middelalderborge og ikke mindst Vordingborg borgterræn. Danmarks Borgcenter skal formidle stedets historie på en levende og nutidig måde. Projektet omfatter et nyt udstillingshus, en renovering og opgradering af hele borgområdet og de tilgrænsende bydele, således at området gøres mere attraktivt for besøgende og byens borgere. Konkret vil der ske en bearbejdning af landskabet, mure og bygningsrester vil blive afdækket og renoveret, stisystemet omlægges og udbygges, beplantningen reduceres i et omfang, der fremmer opfattelsen af borgen, der arbejdes med belysning samt med genskabelse af borgens voldgrave. Generelt vil de fysiske markeringer bidrage til at formidle den grundlæggende historie om borgens arkitektur og de historiske begivenheder, der her har fundet sted.

Præmisserne for Danmarks Borgcenter har været, at borgterrænets hidtidige anvendelse som Vordingborgs bypark kan opretholdes. Det betyder bl.a., at der er taget vidtgående hensyn til områdets bestand af træer, flagermus, markfirben og grønbroget tudse, samt ikke mindst de mange, såkaldt levende fortidsminder, dvs. de gamle, indførte kulturplanter som blev dyrket i middelalderen og i århundreder har overlevet på borgterrænet.

Historisk Botanisk Have vil blive et betydningsfuldt element i borgområdets fremtid. Borgcenterplanerne kræver ingen ændringer i havens ide og formål. Fysisk vil borgcenterprojektet give mulighed for, at en grim, opmuret stensætning mod Slotstorvet nedbrydes og erstattes med et nyt, dobbelt stengærde i forlængelse af det eksisterende mod øst. Den gamle gruppe hestekastanjer er desværre udlevet og vil blive erstattet af nye, store træer på den grusbelagte forplads mod Slotstorvet. Nyplantningen med store træer vil sikre balancen i haven og det visuelle udtryk fra Slotstorvet. Samlet vil indgrebet sikre et lidt mere åbent område med større sammenhæng med både Slotstorvet og det nye udstillingshus. Budgettet for det samlede Borgcenterprojekt beløber sig til 130 mio. kr. Drift af have og borgterræn skal fortsat forestås af Vordingborg Kommunes Natursekretariat.

Noter

1. Johannes Tholle, 'Historiske-Botaniske Haver i Danmark', i: Havekunst, 1925, 1. G.N. Brandts betænkning fra 1919 citeres i artiklen.
2. Op.cit.
3. Havens tilblivelse og historie er beskrevet detaljeret flere steder, bl.a. i: Fra kvangård til humlekule, 1995, 25.
4. Willy Hansen, 'Hvordan bliver slotsbanken det nationale samlingssted?', i: Havekunst, 1942, 7, s.81.
5. Johannes Tholle, op.cit.
6. I forbindelse med regentparrets besøg i Vordingborg havde Historisk Botanisk Have 1. juli 1994 besøg af Dronningen. Besøget var begunstiget af smukt sommervejr, men var desværre inden den store restaurering.
7. Lulu Salto Stephensen, Tradition og fornyelse i dansk havekunst, G.N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet, København 1993, s.180.
8. Johannes Tholle, op.cit.

Planteliste for blomsterhaver

FORSOMMER

<i>Anemone sylvestris</i> , 1650	Sommer-Anemone
<i>Euphorbia palustris</i> , 1563	Kær-Vortemælk
<i>Geum montanum</i> , 1673	Bjerg-Nellikerod
<i>Iberis sempervirens</i> 'Snowflake', 1655	Snepude

HØJSOMMER

<i>Cephalaria gigantea</i> , 1650	Skælhoved
<i>Clematis integrifolia</i> , 1650	Lille Staudeklematis
<i>Digitalis grandiflora</i> , 1650	Fingerbøl
<i>Iris sibirica</i> 'Emperor', 1647	Sibirisk Iris
<i>Nepeta</i> × <i>faassenii</i>	Blåkant
<i>Paeonia lactiflora</i> , enkeltblomstret, 1650	Silkepæon
<i>Polemonium caeruleum</i> , 1650	Jakobsstige
<i>Ranunculus acris</i> 'Multiplex', 1688	Guldknep
<i>Salvia nemorosa</i> , 1673	Staude-Salvie
<i>Scabiosa caucasica</i> 'Perfecta', 1673	Kaukasisk Skabiose
<i>Thalictrum aquilegifolium</i> , 1650	Akeleje Frøstjerne

FORSOMMER

<i>Aconitum napellus</i> 'Bressingham Spire', 1563	Ægte Stormhat
<i>Aster amellus</i> 'Oktoberkind', 1650	Virgil Asters
<i>Clematis recta</i> , 1450	Opret Staudeklematis
<i>Eupatorium rugosum</i> , 1673	Hvid Hjortetrøst
<i>Hemerocallis lilio-asphodelus</i> , 1690	Gul Daglilje
<i>Potentilla recta</i> , 1673	Rank Potentil
<i>Salvia glutinosa</i> , 1673	Klæbrig Salvie
<i>Sedum telephium</i> 'Stardust', oprindelig	Sankthansurt
<i>Veratrum album</i> , 1300	Hvid Foldblad
<i>Veronica longifolia</i> , 1673	Langbladet Ærenpris

## Planteliste for Urtebede

<i>Achillea milifolium</i>	Almindelig Røllike
<i>Aconitum napellus</i>	Stormhat
<i>Aethusa cynapium</i>	Hundepersille
<i>Agrimonia eupatoria</i>	Almindelig Agermåne
<i>Agrostemma githago</i>	Klinte
<i>Alchemilla vulgaris</i>	Almindelig Løvefod
<i>Allium cepa</i> var. <i>viviparum</i>	Etage-Løg
<i>Allium fistulosum</i>	Pibe-Løg
<i>Allium sativum</i>	Hvid-Løg
<i>Allium schoenoprasum</i>	Pur-Løg
<i>Althea officinalis</i>	Læge-Stokrose
<i>Anchusa officinalis</i>	Læge-Oksetunge
<i>Anemone hepatica</i>	Blå Anemone
<i>Anethum graveolens</i>	Dild
<i>Angelica archangelica</i>	Kvan
<i>Apium graveolens</i>	Selleri
<i>Arctium lappa</i>	Lægeburre
<i>Aristolochia clematitis</i>	Slangerod
<i>Armoracia rusticana</i>	Peberrod
<i>Artemisia abrotanum</i>	Ambra
<i>Artemisia absinthium</i>	Have-Malurt
<i>Artemisia dracunculus</i>	Esdragon
<i>Arum maculatum</i>	Dansk Ingefær
<i>Asarum europaeum</i>	Hasselurt
<i>Asparagus officinalis</i>	Asparges
<i>Asperula odorata</i>	Skovmærke
<i>Atriplex hortensis</i>	Have-Melde (rødbladed form)
<i>Atropa belladonna</i>	Galnebær
<i>Borago officinalis</i>	Hjulkrone
<i>Bryonia dioica</i>	Tvebo Galdebær
<i>Campanula rapunculoides</i>	Ensidig Klokke
<i>Campanula rapunculus</i>	Rapunsel-Klokke
<i>Carum carvi</i>	Kommen
<i>Chelidonium majus</i>	Svaleurt
<i>Cichorium intybus</i>	Cikorie
<i>Colchicum autumnale</i>	Høst-Tidløs
<i>Conium maculatum</i>	Skarntyde
<i>Convallaria majalis</i>	Liljekonval
<i>Coriandrum sativum</i>	Koriander
<i>Crocus sativus</i>	Safran-Krokus
<i>Cynara scolymus</i>	Artiskok
<i>Cynoglossum officinale</i>	Læge-Hundetunge
<i>Daphne mezereum</i>	Pebertræ
<i>Datura stramonium</i>	Almindelig Pigæble
<i>Delphinium consolida</i>	Korn Ridderspore

<i>Dictamnus albus</i>	Diktam
<i>Digitalis purpurea</i>	Fingerbøl
<i>Dipsacus fullonum</i>	Kartebolle
<i>Dryopteris filix-mas</i>	Almindelig Mangeløv
<i>Ecballium elaterium</i>	Æselagurk
<i>Eupatorium cannabinum</i>	Hjortetrøst
<i>Euphorbia cyparissias</i>	Cypres-Vortemælk
<i>Euphorbia lathyrus</i>	Kors-Vortemælk
<i>Euphorbia longifolia</i>	Langbladet Vortemælk
<i>Filipendula hexapetala</i>	Knoldet Mjødurt
<i>Filipendula ulmaria</i>	Almindelig Mjødurt
<i>Foeniculum vulgare</i>	Fennikel
<i>Geum urbanum</i>	Feber Nellikerod
<i>Helleborus niger</i>	Julerose
<i>Humulus lupulus</i>	Humle
<i>Hyoscyamus niger</i>	Bulmeurt
<i>Hypericum perforatum</i>	Prikbladet Perikon
<i>Hyssopus officinalis</i>	Isop
<i>Inula helenium</i>	Læge-Alant
<i>Juniperus sabina</i>	Sevembom
<i>Lactuca sativa</i>	Have-Salat
<i>Laurus nobilis</i>	Laurbær
<i>Leonurus cardica</i>	Hjertespannd
<i>Lepidium sativum</i>	Have-Karse
<i>Leucosium vernum</i>	Dorthealilje
<i>Levisticum officinale</i>	Løgstikke
<i>Lilium candidum</i>	Madonna-Lilje
<i>Lilium martagon</i>	Krans-Lilje
<i>Lilium tigrinum</i>	Tiger-Lilje
<i>Linum usitatissimum</i>	Hør
<i>Malva moschata</i>	Moskus Katost
<i>Mandragora vernalis</i>	Alrune
<i>Marrubium vulgare</i>	Almindelig Kransburre
<i>Matricaria chamomilla</i>	Vellugtende Kamille
<i>Melissa officinalis</i>	Hjertensfryd
<i>Mentha spicata 'Crispa'</i>	Kruse-Mynte
<i>Mentha spicata 'Piperita'</i>	Peber-Mynte
<i>Myrrhis odorata</i>	Sødskeerm
<i>Nepeta cataria</i>	Katteurt
<i>Nicotiana rustica</i>	Bonde-Tobak
<i>Ocimum basilicum</i>	Basilikum
<i>Olea europaea</i>	Oliven
<i>Onopordum acanthium</i>	Æselfoder
<i>Origanum majorana</i>	Have-Merian
<i>Papaver somniferum</i>	Opium-Valmue
<i>Parietaria officinalis</i>	Springknap
<i>Pastinaca sativus</i>	Pastinak

<i>Petroselinum foliosum</i>	Bredbladet Persille
<i>Peucedanum ostruthium</i>	Mesterrod
<i>Pimpinella anisum</i>	Anis
<i>Plantago lanceolata</i>	Lancet Vejbred
<i>Polygonatum multiflorum</i>	Storkonval
<i>Polygonum bistorta</i>	Slangeurt
<i>Polypodium vulgare</i>	Engelsød
<i>Portulaca oleracea subsp. sativa</i>	Køkken-Portulak
<i>Primula veris</i>	Hulkravet Kodriver
<i>Pulmonaria officinalis</i>	Hvidplettet-Lungeurt
<i>Reseda luteola</i>	Farve-Reseda
<i>Rheum rhabarbarum</i>	Have-Rabarber
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Rosmarin
<i>Rumex acetosa var. hort.</i>	Have-Syre
<i>Ruta graveolens</i>	Rude
<i>Salvia officinalis</i>	Læge-Salvie
<i>Sambucus ebulus</i>	Sommer-Hyld
<i>Sanguisorba minor</i>	Blodstillende Bibernelle
<i>Sanguisorba officinalis</i>	Læge-Kvæsurt
<i>Saponaria officinalis</i>	Sæbeurt
<i>Satureja hortensis</i>	Sar
<i>Saxifraga granulata</i>	Kornet Stenbræk
<i>Scorzonere hispanica</i>	Have-Skorzoner
<i>Sedum telephium</i>	Sankthansurt
<i>Sempervivum tectorum</i>	Husløg
<i>Silybum marianum</i>	Marietidsel
<i>Sinapis alba</i>	Gul sennep
<i>Solanum dulcamara</i>	Bittersød Natskygge
<i>Solidago virgaurea</i>	Gyldenris
<i>Stachys officinalis</i>	Lægebetonie
<i>Symphytum officinale</i>	Læge-Kulsukker
<i>Tanacetum balsamita</i>	Balsam
<i>Tanacetum parthenium</i>	Matrem
<i>Tanacetum vulgare</i>	Rejnfan
<i>Tanacetum vulgare 'Crispum'</i>	Kruset Rejnfan
<i>Thymus vulgaris</i>	Have-Timian
<i>Urtica dioeca</i>	Stor Nælde
<i>Valeriana officinalis</i>	Læge-Baldrian
<i>Veratrum album</i>	Hvid Foldblad
<i>Verbascum lychnitis</i>	Bleg Kongelys
<i>Verbascum nigrum</i>	Mørk Kongelys
<i>Verbascum thapsus</i>	Filtbladet Kongelys
<i>Verbena officinalis</i>	Læge-Jernurt
<i>Veronica officinalis</i>	Læge Ærenpris
<i>Vinca minor</i>	Singrøn
<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>	Svalerød
<i>Viscum album (på paradisæble)</i>	Mistelten

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havehistorisk Selskab og forfatterne

2012

REDAKTION

Margrethe Floryan & Kirsten Lund-Andersen

DESIGN

Carl-H.K. Zakrisson, Polytype

TRYK

Narayana Press, Gylling

UDGIVER OG EKSPEDITION

Havehistorisk Selskab

Slotshavekontoret, Frederiksberg Runddel 3E

DK-2000 Frederiksberg C

kvangaard.dk

havehistoriskselskab@gmail.dk

ISBN 978-87-88241-05-1

ISSN 0107-895X

## Om motivet på Havehistorisk Selskabs årsskrifts forside

Motivet er hentet fra Danmarks ældste bog om haver og havebrug, Hans Raszmus-søn Blocks Horticultura Danica fra 1647. Bogens undertitel lyder: Hvorledis en zirlig oc nyttig Urte-Hawe i Dannemarck kand anrettis, beprydis oc ved Mact holdis.

Block kaldte sig urtegårdsmand. Hans navn er især knyttet til den kongelige lysthave Lundehave, i dag bedre kendt som Marienlyst, nær Kronborg. Lundehaves renæssance-inspirerede bygninger og haveanlæg er da også emnet i et af kapitlerne i Horticultura Danica. Men ellers er det mere generelt havens disposition og plante-materiale, herunder også træer og buske, der har Blocks primære interesse. Bogens tekst ledsages af mange illustrationer, herunder især mønstre til plantninger.

Det valgte motiv viser to sådanne geometriske mønsterplaner. Den ene er vist beplantet med urter, mens den anden kan tænkes også at skulle rumme nogle af de mange blomster, Block beskriver i sin bog. Tulipaner som dem, vi ser på illustrationen, fandt i 1600-tallet kun anvendelse i særligt fornemme og kostbart udstyrede haver. Øverst ses urtegårdsmanden selv i færd med beskæringsarbejdet.

I 2011 skiftede Havebrugshistorisk Selskab navn til Havehistorisk Selskab. Og nu træder motivet fra Blocks Horticultura Danica i stedet for Jan Breughel-illustrationen, der gennem Selskabets første 40 år prydede Fra kvangård til humlekule. Vi håber, at Selskabets medlemmer og læserne i øvrigt tager godt imod disse ændringer.







FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE  
NR 42 • 2012

## Lyst- og brugshaver

KIRSTEN LUND-ANDERSEN

Lystanlæg og parker

Offentlige haveanlæg til lyst og fornøjelse for alle

4

RICHARD HARE

Byparker i West Yorkshire i 1800-tallet og nu

16

KRISTIN SEYBOLD • NIELS MELLERGAARD

Kogebog i landskabskunst

Om Johan Ludvig Mansas virke som gartner og forfatter

23

MARGRETHE FLORYAN

Håndbog for haveelskere. Om Johan Ludvig Mansas  
populære havekatekismus

39

LIV OUSTRUP

Liv & Lys i Søndermarken

48

FLEMMING KRUSE

Historisk Botanisk Have i Vordingborg

64



HAVEHISTORISK SELSKAB

havehistoriskselskab@gmail.com

kvangaard.dk